

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZM POTENSİALININ
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Cəfərova Aydan Teymur

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20__-ci il**

“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZM POTENSİALININ
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Əməyin iqtisadiyyatı

Qrup: 96

Magistrant:
Cəfərova Aydan Teymur qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d., dos. Mikayılov Fərhad Qambov oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI – 2022

Elm andı

Mən, Aydan Cəfərova Teymur qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm potensialının qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZM POTENSIALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Dissertasiya işinin əsas mövzusu Azərbaycanın inkişafına təsir göstərmiş İkinci Qarabağ müharibəsi kimi mühüm hadisələr fonunda müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri olan turizm sənayesinin əsas tendensiyalarının təhlilindən ibarətdir. Yüksək iqtisadi potensiala malik Qarabağ bölgəsinin keçmiş gücünün bərpası və yenidən böyük turizm mərkəzinə çevrilməsi istiqamətində atılan addımlar əsas prioritet kimi nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın məqsədi: Əsas mövzu Qarabağın işğaldan əvvəlki qüdrəti, ölkənin əsas güc mərkəzlərindən biri kimi əhəmiyyətinin iqtisadiyyata təsiri, turizmin keçmiş və gələcək fəaliyyət kimi aktuallığını qoruyub saxlamağa verdiyi töhfədir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işində statistik göstəricilər təhlil olunaraq qrafik və cədvəllərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Düşmən tapdağında qaldığı müddətdə rayona külli miqdarda ziyan vurməsi, xüsusən də infrastrukturun tamamilə dağıdılması onun bərpasını zəruri edən əsas amillərdəndir. Xüsusən də bu gün Respublikamızın mədəniyyət paytaxtına çevrilmiş Şuşa şəhərinin dirçəldilməsi, dünyanın əsas mədəniyyət ocaqlarından birinə çevrilməsi Azərbaycanın gələcək turizm fəaliyyəti üçün əvəzsiz rola malikdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: 30 illik bir müddətə qədər davam edən işğala son qoyulması isə yeni tədqiqat mövzuları qarşımıza çıxır. Bu sahədə son illər dəqiq təhlillərə rastlamamağımız bu istiqamətdə olan çatışmazlıqların göstəricisidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: İşğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm potensialının tədqiqi hazırkı "Böyük Qayıdış" dövründə yüksək əhəmiyyətə malikdir. Bu ərazilərin müxtəlif aspektlərdən təhlili həmin ərazilərin dirçəldilməsi istiqamətində verəcək töhfələrə əlavədir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqat işindən əldə olunan nəticələrə gələcəkdə təlim və tədris prosesində istinad edilə bilər.

Açar sözlər: Qarabağ, turizm, mədəniyyət, Şuşa, iqtisadiyyat.

ASSESSMENT OF TOURISM POTENTIAL IN RELEASED FROM OCCUPATION AREAS

SUMMARY

The actuality of the subject: The main topic of the dissertation is the analysis of the main trends in the tourism industry, one of the most pressing problems of modern times, against the background of important events such as the Second Karabakh War, which affected the development of Azerbaijan. Steps taken to restore the former power of the Karabakh region with high economic potential and turn it back into a major tourist center are considered a key priority.

Purpose and tasks of the research: The main topic is the pre-occupation power of Karabakh, the impact of its importance as one of the main power centers on the economy, its contribution to maintaining the relevance of tourism as a past and future activity.

Used research methods: Statistical indicators were analyzed and graphs and tables were used in the research.

The information base of the research: One of the main factors that necessitated its restoration was the extensive damage to the region, especially the complete destruction of infrastructure, while it was under enemy occupation. In particular, the revival of Shusha, which today has become the cultural capital of the Republic, and its transformation into one of the world's major cultural centers, has an invaluable role for Azerbaijan's future tourism activities.

Restrictions of research: Ending the occupation, which lasted for 30 years, we are faced with new research topics. The fact that we have not been able to make an accurate analysis in this area in recent years is an indication of the shortcomings in this area.

The novelty and practical results of investigation: The study of the tourism potential of the liberated territories is of great importance in the current Great Return period. The analysis of these areas from various aspects is in addition to the contribution to the development of these areas.

Scientific-practical significance of results: The results of the research can be used in future training and education.

Keywords: Karabakh, tourism, culture, Shusha, economy.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AA	Anadolu Agentliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
Aİ	Avropa İttifaqı
ATƏT	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BƏT	Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
İKT	İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. TURİZMİN İNKİŞAFININ MAHIYYƏTİ VƏ ƏSAS PROBLEMLƏRİ	12
1.1. Turizmin sosial-iqtisadi mahiyyəti.....	12
1.2. Turizmin inkişafının problemləri	19
1.3. Turizmin təşkilinin beynəlxalq əhəmiyyəti	27
II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZMİN İNKİŞAFI	35
2.1. İşğaldan azad olunan ərazilərin işğaldan öncəki turizm imkanları.....	35
2.2. Qarabağın iqtisadi potensialı.....	41
2.3. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin inkişafı. Şuşa şəhəri təmsalında	48
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN DIRÇƏLDİLMƏSİNİN İQTİSADI ASPEKTLƏRİ	53
3.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə infrastrukturun bərpası	53
3.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə ekoloji baxış	60
3.3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsinin iqtisadi aspektləri	66
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	71
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	74
Qrafiklərin siyahısı.....	79
Şəkillərin siyahısı	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir dövrün ən mühüm sahələrindən biri olan turizm öz təbiətinə görə cəmiyyətə və cəmiyyətə iqtisadi, sosial, mədəni və ekoloji təsir göstərir. Bu təsirlərin forması və ölçüsü zaman və məkana görə dəyişir. Rifah cəmiyyəti yaradan bir ölkədə turizmin mümkün təsirləri idarə oluna bilsə də, bu təsirlər çox vaxt inkişaf etməmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə idarə oluna bilməz və dağıdıcı nəticələrə, xüsusilə də ekoloji problemlərə səbəb ola bilər. Yəni turizmin inkişaf edəcəyi yerin inkişaf səviyyəsi bu təsirin istiqamətinə və şiddətinə birbaşa təsir göstərir.

Ancaq turizmin inkişaf edəcəyi bölgədə əsas məqsəd sırf iqtisadi qazanclar üzərində qurulubsa, inkişaf mənfi, ekoloji və sosial-mədəni dəyişənlərə yönəlibsə, müsbət irəliləyişlərin gözləməsi təbiidir. Məhz bu səbəbdən turizmin subyektivi olmaq istəyən hər bir səviyyəli turizm bölgəsi inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan yerli əhalisinin turizmdən nə dərəcədə təsirləndiyi barədə məlumat sahibi olmaq istəyir. Çünki turizmin yerli miqyasda bir çox müsbət və mənfi nəticələri olduğu məlumdur. Məsələn, turizmin müsbət təsirləri ilə yanaşı, yeni iş yerlərinin yaradılması, investisiyaların və vergi gəlirlərinin artırılması, insanların istirahətini davam etdirə biləcəkləri yerlərin yaradılması, müxtəlif mədəniyyətlərin tanınması və sosial həmrəyliyin artması, nəqliyyat sıxlığı, məhsulların qiymətlərinin artması, bəzi sosial problemlər, mədəni pozğunluq və ekoloji problemlər, çirklənmə kimi mənfi nəticələri də var.

Şübhəsiz ki, bir çox müxtəlif mövzuları əhatə edən bir sənayedə prosesi düzgün idarə etmək və planlaşdırmaq vacibdir. Buna görə də, əsasən arzu olunan turizmin müsbət təsirlərini artırmaq və mümkün olduqda mənfi təsirləri minimuma endirmək və ya tamamilə aradan qaldırmaqdır. Təbii ki, bu vəziyyət turizmin bütün maraqlı tərəflərini əhatə edəcək davamlı yanaşma və planlaşdırma tələb edir. Bu mənada unutmamaq olmur ki, turizm idarəçiliyinin ən mühüm komponentlərindən biri də yerli əhalidir. Çünki xalqa rəğmən turizmi idarə etmək mümkün deyil.

Bu məqamda turizmin yerli əhalinin həyat keyfiyyətinə necə və hansı istiqamətdə təsir etməsi sualına cavab tapmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu

da bir həqiqətdir ki, müxtəlif inkişaf səviyyələrinə malik şəhərlər də turizmdən təsirlənmə dərəcələrinə görə fərqlənirlər.

Hər hansı bir turizm destinasiyasında yerli əhalinin həyat məmnunluğu yüksəkdirsə, o bölgədə turizmin davamlılıq ehtimalının da yüksək olduğu başa düşülür. Odur ki, yerli əhalinin həyat məmnunluğunun müəyyənləşdirilməsi regionda turizmin mövcud vəziyyətinin üzə çıxarılması və gələcəyinin qurulması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Tədqiqatın əsas mövzusu kimi turizm sektorunun Azərbaycan üçün yeni səhifə rolunda olan Qarabağın ölkəmizə gətirəcəyi töhfələr araşdırılmışdır. Nəzərə alsaq ki, İkinci Qarabağ savaşındakı qələbədən sonra bu sahəyə diqqət xüsusi olaraq artmışdır, belə nəticə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, turizm artıq təkcə yerli mütəxəssislər tərəfindən deyil, həm də dünyada bu sahədə sayılıb-seçilən tədqiqatçıların da diqqət mərkəzindədir. Müasir dövrdə iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üçün ölkəmizdə turizmə artan marağın nəticəsi kimi bu sahə üzrə araşdırmalar mövcud olsa da, yeni dövr yeni araşdırmalar və təhlillər tələb edir.

Qarabağın yenidənqurması və burada turizmin yeni mərhələsi üçün atılan addımlar ədəbiyyatımızda yeni mövzu kimi müəyyən müddət aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm potensialını müvafiq nəzəri-metodoloji əsaslarla qiymətləndirmək, regionun inkişafında turizm potensialından səmərəli istifadəni təmin etmək üçün əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir.

Yuxarıda qeyd olunan məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilmişdir:

- Mövzu üzrə mövcud ədəbiyyatlar toplanaraq müəyyən təhlillər aparılmış;
- Dünya təcrübəsinin sahə üzrə tətbiq dairəsi araşdırılmış;

- Müharibədən sonra Azərbaycanın gələcəyində yeni səhifə açacaq turizm sənayesinin inkişafını sürətləndirmək məqsədilə ölkə prezidenti İlham Əliyevin qəbul etdiyi yeni planların mahiyyəti təhlil edilmiş;

- Turizmin beynəlxalq arenada tutduğu mövqe araşdırılmış;

- Turizmin mövcud problemlərinin əks olunduğu araşdırmalara istinadlar edilmiş;

- Qarabağın işğala qədərki taleyinin əksini tapdığı təhlillər araşdırılmış;

- Tarixi faktlara dayanaraq müəyyən zaman kəsiyində turizmin Azərbaycanda mövcudluğu və inkişaf səviyyəsi üzrə müqayisə aparılmış;

- Qarabağın infrastrukturunun, xüsusilə də turizmin birbaşa əlaqədə olduğu nəqliyyat sektorunun yenidənqurmasına dair qəbul edilmiş planlar tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin əsas obyektı Azərbaycan tarixində yeni səhifələr açacaq Qarabağın işğaldan azad edilməsi və bu fonda onun yenidən qurulması istiqamətində həyata keçirilməkdə olan layihələrin gələcəkdə turizm sektoruna verə biləcəyi töhfələrin araşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın predmetini Qarabağın turizm potensialının qiymətləndirilməsi və onun əvvəlki gücünü bərpa etdikdən sonra ölkəmizdə iqtisadiyyata qatacağı dəyərlərin təhlili təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işində seçilmiş ədəbiyyatlardan istifadə olunaraq mövcud problemin müzakirəsi və izahı naminə müəyyən müşahidələr aparılmış, təhlillər edilərək qrafiklərin köməyiylə əldə olunan statistik rəqəmlər göstərilmiş, elmi praktiki təcrübələrə istinad edilərək mövzu üzrə araşdırmalar əks olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Azərbaycan Turizm Agentliyinin, Elmi Tədqiqat İnstitutlarının materalları, İqtisadiyyat, Səhiyyə Nazirlikləri, eyni zamanda digər nazirlik və komitələrin, həmçinin internet məlumatları istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Turizmin aktuallığı göz önündə saxlanılaraq qeyd edilməlidir ki, mövcud sahə üzrə müxtəlif aspektlərdən kifayət qədər araşdırmalar mövcuddur. Lakin böyük zəfərdən sonra Azərbaycanın iqtisadiyyatına böyük töhfələr verəcək turizmin yeni dövrünün təhlilləri istiqamətində bəzi məhdudiyyətlər mövcuddur. Yeni layihələrin araşdırılması, tədqiqi onların gələcək nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi yeni tədqiqat işlərinin zəruriliyini artırır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyini Azərbaycanın turizm potensialı yüksək olan Qarabağ regionunun infrastrukturunun yenidənqurması istiqamətində görülməli tədbirlərin təhlili təşkil edir.

Bundan başqa, tarix boyu turizm imkanlarının mümkünlüyü, inkişaf tendensiyası və üzləşdiyi müəyyən problemlər də dünya təcrübəsinə istinadən tədqiqat işində əks olunmuşdur.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Əldə olunmuş nəticələr və təkliflər gələcəkdə turizm və iqtisadiyyat üzrə təhsil alan tələbələr üçün, həmçinin Qarabağın turizm potensialının qiymətləndirilməsinin aparılması fonunda tədqiqatlarda istinad obyektinə ola bilər. Təhlillərin mahiyyətini yeni dövr turizminə verilə biləcək töhfələrin tədqiq edilərək bir yerə toplanması təşkil edir.

I FƏSİL. TURİZMİN İNKİŞAFININ MAHIYYƏTİ VƏ ƏSAS PROBLEMLƏRİ

1.1. Turizmin sosial-iqtisadi mahiyyəti

Turizm daha çox iqtisadi aspekti ilə məşğul olan sosial fəaliyyətdir. İqtisadiyyat və cəmiyyət arasındakı əlaqə mahiyyət etibarilə təbii tələbat kimi yaranmışdır. Ən sadədən ən qabaqcıl və mürəkkəbə qədər iqtisadi həyatın əsasını insan cəmiyyəti təşkil edir. İqtisadi fəaliyyət fərddən və xüsusən də fərdlərdən ibarət strukturun kənarında nəzərdən keçirilə bilmədiyi üçün iqtisadi hadisə ilə məşğul olan iqtisadiyyatla bütün cəmiyyəti əhatə edən sosiologiya arasında sıx əlaqə yaranacaqdır. Turizmin əsasən iqtisadi yönü ilə idarə olunmasının iki səbəbi var. İqtisadiyyat sosial elmlər arasında ən konkret, dar əhatəli və ən qədim fəndir; Turizmin gəlir gətirən və valyuta qazandıran xüsusiyyəti. Məhz bu subyektiv və obyektiv xüsusiyyətlərə görə ölkəmizdə ümumiyyətlə, məsələyə iqtisadi baxımdan yanaşılır, hətta dövlət vasitəsilə belə tədbir “turist valyuta gətirir, valyuta rifah gətirir” şüarı ilə keçirilir.

Turizmlə bağlı nəşr olunan əsərlərdə bu xüsusiyyət açıq-aydın görünür. “Turizm hadisəsi”nin iqtisadi tərəfi o qədər böyük olub ki, məsələnin sosial tərəfi diqqətdən kənar qalıb. Halbuki turizm təkcə iqtisadi hadisə deyil, həm də sosial, mədəni, siyasi və ekoloji aspektləri olan, cəmiyyətə və sosial quruluşa təsir edən bir hərəkətdir. Buna görə də turizmin təsirlərini qiymətləndirərkən təkcə gəlir gətirən və valyuta qazandıran xüsusiyyətlər kimi maddi və iqtisadi nəticələri deyil, sosial və mədəni əkslər kimi qeyri-iqtisadi məsələləri də araşdırmaq vacibdir. Turizm, fərdi davranış, ailə münasibətləri, kollektiv həyat tərzini, əxlaqi münasibətlər, dəyər sistemləri, yaradıcı qüvvələr, adət və ənənələr, ənənəvi mərasimlər və cəmiyyətin quruluşunda dəyişikliklərə töhfələr, sosial və mədəni təsirləri özündə əks etdirir (Johnson, J., Snepenger, D. və Akis, S., 2018: s. 629).

Başqa sözlə, bu təsirlər birbaşa və dolaylı təmasların, “qonaqların” və ev sahibi cəmiyyətin dəyərlərinin insanlara təsiridir. Dayanıqlı turizmin təşkili üçün üçün sosial mühit ilə birlikdə turizmin yarandığı sosial struktur kateqoriyasını təhlil etmək

lazımdır. Bu kateqoriyaya ən az turizm hadisəsinin keçirildiyi sosial mühitə verilən əhəmiyyət qədər əhəmiyyət vermək lazımdır. Bizim diqqət yetirdiyimiz fərd ilə insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqədir ki, onların hər biri öz mədəni mühiti, sosial mövqeyi və sivilizasiya modelinin hüdudları daxilində öz sosial rollarını artıq öyrənmişdir.

Turizm 19-cu əsrin ortalarından başlayaraq əsasən sosial-iqtisadi sənaye kimi inkişaf etmişdir. Bu dövrə qədər turizm tək gəzinti və səyahət idi və müxtəlif bölgələrə və ölkələrə qeydiyyatsız səyahət edən insanlara “turist” deyilirdi.

1954-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının iclasında “turizm” sözündən bəhs edilmiş və onun beynəlxalq xarakteri, mədəni və sosial-iqtisadi əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir. Yenə 1963-cü ildə BMT-nin Romada keçirilən konfransında turist anlayışını müəyyənləşdirməyə çalışdılar. Təbii ki, bu konfransda turizmin konkret tərifini verilməz (Berber, Ş., 2021: s. 205). Lakin turizmin sosial-iqtisadi və mədəni bir sahə kimi inkişafı ilə bütün dünyada bu mövzuda müxtəlif elmi ədəbiyyatlar meydana çıxmışdır. Azərbaycan alimlərinin də bu istiqamətdə müəyyən uğurları var. Bunlardan E.M. Hacıyevin, C.A. Məmmədov, B.A. Bilalov və başqalarını göstərmək olar.

Kütləvi turizm həm də iştirakçıların vərdişlərinin onların real həyatlarında, hətta şişirdilmiş şəkildə əks olunmasıdır. Bu səbəbdən, yaşayış sahəsindəki ümumi yaşayış şəraiti əsaslı şəkildə dəyişməyincə, turizm ilkin olaraq onun üçün nəzərdə tutulmuş funksiyaları öz üzərinə götürə bilməz. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizmin təsiri ilə bağlı aparılan tədqiqatların əksəriyyətində turizmin inkişaf mərhələsi ilə ölkənin inkişaf mərhələsi arasında əlaqənin nəzərə alınmadığı müşahidə edilir. Bu səbəbdən müxtəlif ölkələrdən turizm effektləri ilə bağlı araşdırmaları müqayisə etmək mümkün deyil. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizm fəaliyyətinin sosial-mədəni təsirləri demək olar ki, qiymətləndirilmir.

Bu təsirlərin paylanması və elementləri haqqında çox şey məlum deyil. Turizm nəticəsində baş verən sosial-mədəni dəyişiklikləri urbanizasiya, ticarət, kütləvi informasiya vasitələri, nəqliyyat və sənayeləşmə proseslərinin yaratdığı dəyişikliklərdən ayırmaq mümkün deyil. Lakin sənayeləşmiş cəmiyyətlərdə

bunların normal olaraq bir-birinin nəticəsi olduğu müşahidə edilir. Türkiyədə qonaqların, yəni turistlərin sosial quruluşumuza təsirlərini araşdıran bəzi araşdırmalar olduğu kimi, ev sahibi cəmiyyətin də qonaqlara, yəni turistlərə təsiri ilə bağlı araşdırmalar olub.

İstənilən sosial sistemin müxtəlif hissələri bir-birindən asılıdır, ona görə də sosial sistem sağ qalmaq istəyirsə, bir sektorda dəyişiklik digər sektorlarda razılaşdırılmış dəyişikliklər zənciri ilə müşayiət olunur. Sosial dəyişikliyin başlanğıcı, ilk növbədə daxili və ya xarici səbəblərdən qaynaqlanan müəyyən dərəcədə sosial nizamsızlığın mövcudluğuna cavabdır. Bu, başqa sözlə desək, sosial sistemdəki məcburiyyət yeni tənzimləmələrdən xəbər verir.

Dəyişikliklərin şərtlərindən və dəyişmədə rol oynayan amillərdən dəyişikliyin özünə müraciət etdikdə yeni davranış obrazı, yeni münasibətlər, yeni texnikalar və s. Biz başa düşürük ki, onu özündə ehtiva edən hər bir prosesi innovasiya adlandırmaq olar. Dəyişikliyin təbiətindən asılı olmayaraq, istər budaqlı, istərsə də zorakı vasitələrlə, qəfil və ya tədricən baş verən və ya uzun müddət hazırlıqdan sonra, vəziyyət yenidir. Innovasiya və onun qəbulu təsadüfi baş vermir, lakin sosial ehtiyacların aktuallığından, qeyri-mütəşəkkillik dərəcəsindən, cəmiyyətin dayanıqlılığından və dəyişikliklərin nə dərəcədə institusionallaşma dərəcəsindən asılıdır.

Bir qayda olaraq, daha dinamik cəmiyyətlər innovasiyalara daha dözümlüdür. Ənənəvi cəmiyyətlər isə müasir cəmiyyətlərin dəstəklədiyi yeniliyi fəal şəkildə boğmağa çalışırlar. Lakin Kallenin qeyd etdiyi kimi, hətta müasir cəmiyyətdə də yenilik, köhnə obrazlara emosional bağlılıq və yenilərinə inamsızlıq səbəbindən müqavimət tapıla bilər. Linton bildirir ki, bütün yeniliklərin eyni cəmiyyətdə qəbul olunmaq şansı bərabər deyil. Yeniliyin qəbul edilməsi üçün cəmiyyətin ehtiyac və maraqlarına uyğun olmalı və cəmiyyətin çərçivəsinə uyğun olmalıdır.

Məsələn, müasir cəmiyyət öz böyük sahəsindəki yeniliklərə əhəmiyyət vermədiyi halda, elm və texnologiya sahəsindəki yenilikləri dəstəkləyir. Bu cür mədəni və ya sosial geriləmə dəyişikliyin baş verdiyi cəmiyyətdə uyğunsuzluqlara səbəb ola bilər. Cavab nə qədər gec gəlsə, təzyiq bir o qədər çox olar. Bu gecikmənin

cəmiyyət üçün daha mənalı və ya daha vacib olduğu sahələrdə cəmiyyət qismən və ya tamamilə parçalanma təhlükəsi ilə üzləşir. Mədəniyyət və turizm insanların bir yerdə yaşaması və bir-birinə təsir etməsi nəticəsində yaranan sosial hadisələrdir. Bu ikisi arasında dəyişməz bir əlaqə var. Açıqca görünür ki, turizm mədəniyyət daşıyıcısı kimi insanlar və insan icmaları arasında mədəni bağları gücləndirir.

Mədəniyyət obyektlərinin və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan qanunauyğunluqların dəyişmə və qarşılıqlı təsir üsulunu belə izah etmək olar: Qarşılıqlı təsir həmişə ikitərəfli olur. Hər hansı bir element əvvəlcə başqa elementə və ya əşyalara təsir göstərə bilər. Ancaq sonra özü də əvvəllər əziyyət çəkdiyi ünsürlərdən təsirlənməyə başlayır. Dəyişikliyin dinamikası və ya mexanizmi bu qarşılıqlı əlaqə prosesindədir.

Turizm sosial-mədəni dəyişikliyi yaradan yeganə qüvvə deyil. Sosial-mədəni nümunələrə təsir edə biləcək hər cür fərdi, institusional və sektoral proseslər fəaliyyətdədir. Bu bir həqiqətdir ki, sosial-mədəni dəyişikliklər bir çox amillərdən asılıdır və cəmiyyətin özünəməxsus sosial-mədəni quruluşuna və ekoloji şəraitinə uyğun olaraq formalaşır. Turizm turizmin inkişafında mühüm rol oynayacaq uyğun olaraq dəyişən funksiyaya malikdir. Nəticədə turizm funksiyası çoxölçülü struktur kimi meydana çıxır. Bu məsələlərə qısaca toxunmaq nəzəri mənada zəruri hesab olunur.

Turizmin təsirləri konsepsiyası uzun illər həm nəzəri, həm də praktiki olaraq tədqiqatların mövzudur. Araşdırmaların böyük bir hissəsi yerli əhalinin turizmi necə qəbul etdiyi ilə bağlıdır. Xüsusilə turizmin mənfə təsirləri tədqiqatçıların diqqətini çəkmiş və mövzu ilə bağlı daha çox araşdırmaya səbəb olmuşdur. Turizmin təsirlərinin yerli əhalinin həyat keyfiyyətinə necə və hansı şəkildə təsir etdiyi məsələsi xüsusilə Türkiyə kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yeni araşdırmaların mövzudur. Əslində, həyat keyfiyyəti anlayışı ABŞ-da 20-ci əsrin əvvəllərindən müzakirə edilir.

Konsepsiya 1960-cı illərin sonu və 1970-ci illərin əvvəllərində xüsusilə sosial elmlər sahəsində qızğın müzakirə mövzusunə çevrilsə də, onun turizm sahəsində intensiv istifadəsi 1990-cı illərdə baş verdi. Çünki turizm fenomeni yalnız turistlərə

yox, həm də yerli əhalinin həyatına bir çox cəhətdən təsir edir. Turizmin daha çox iqtisadi təsirləri ilə ön plana çıxmasına baxmayaraq, dolayısı yolla fərdlərin və qrupların davranış modellərinə, həyat vərdişlərinə, sosial-mədəni xüsusiyyətlərinə və siyasi seçimlərinə də təsir edir. Ona görə də belə geniş təsirləri olan bir sahənin yerli əhali üçün müsbət və mənfi nəticələrinin olması gözləniləndir (Sheldon, J.P., 2011, s. 437).

Şübhəsiz ki, bu vəziyyət turizmin geniş perspektivlə idarə olunmasını və onun cəmiyyətə iqtisadi, sosial-mədəni və ekoloji təsirlərinin müəyyən edilməsini zəruri edir. Ədəbiyyata nəzər saldıqda turizmin daha çox iqtisadi baxımdan nəzərdən keçirildiyi, sosial-mədəni və ekoloji təsirlərin isə arxa planda qaldığı görünür.

Məlumdur ki, turizm iqtisadiyyat baxımından ölkələrin ÜDM-inə əhəmiyyətli təsir göstərir və yeni biznes sahələri yaratmaqla yerli məşğulluğu artırır. Bu kontekstdə turizmin yerli əhalinin iqtisadi həyatında daha çox müsbət və mənfi, daha çox müsbət sosial-mədəni mənada, ətraf mühitə daha çox mənfi və qismən müsbət təsirləri olduğunu göstərən bir çox araşdırmalar aparılmışdır (Berber, Ş., 2021: s. 205-221).

Əslində turizmin iqtisadi təsirlərini tapmağa yönəlmiş araşdırmaların əhəmiyyətli bir hissəsində sosial-iqtisadi və ətraf mühitin yaxşılaşdırılması məsələlərinə həddən artıq çox istinad edildiyi anlaşılır.

Qeyri-maddi olan və təsiri uzunmüddətli perspektivdə baş verən turizmin sosial-mədəni təsirləri ilə bağlı araşdırmalar daha çox ziyarətçilərin və ev sahibi cəmiyyətin davranış və həyat vərdişlərindəki dəyişiklikləri, ətraf mühitin təsirini müəyyən etməyə yönəlmiş araşdırmaları əhatə edir.

Turizm və rekreasiya sənayesi dünya iqtisadiyyatının ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir, regionların və ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm amildir. Beynəlxalq turizmdən əldə edilən illik gəlirin təxminən 1,5 trilyon ABŞ dolları olduğu təxmin edilir (Sheldon, J.P., 2011, s. 437).

Turizm ixrac kateqoriyası kimi dünyada kimya, yanacaq və ərzaq mallarının ixracından sonra dördüncü yeri tutur. Turizm inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artım variantlarından biri hesab edilir və təkə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün

deyil, həm də inkişaf etmiş ölkələr üçün mühüm gəlir mənbəyi və məşğulluq mənbəyidir.

Nəticədə kiçik ölkələrin hökumətləri sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün böyük ölkələrlə müqayisədə turizm sənayesinə daha çox üstünlük verirlər ki, bu da ətraf mühitə hörmət mədəniyyətinin formalaşmasına və ekoloji sabitliyin qorunmasına kömək edir.

Inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə turizm sənayesi getdikcə ölkənin sosial tərəqqisinin və iqtisadi inkişafının mühüm komponenti kimi qəbul edilir. Turizm ən böyük inkişafı Avropada əldə etmişdir. Burada müxtəlif təbii şərait zəngin mədəni və tarixi sərvətlərlə birləşərək turizm və kurort rekreasiyası turizm üçün ən əlverişli zonaya çevrilmişdir, beləliklə, qlobal turist axınının 60%-dən çoxu bu bölgənin payına düşür.

Turizmdə funksiyaların genişliyi ondan regional və milli səviyyədə sosial-iqtisadi artımın stimullaşdırılması üçün effektiv vasitə kimi istifadə etməyə imkan verir. Turizmin funksiyaları ilk növbədə konkret regionların ərazilərində özünü göstərir və onun inkişaf imkanları regionların təbii resurs şəraiti ilə müəyyən edilir. Ona görə də turizmdən sosial-iqtisadi inkişaf vasitəsi kimi istifadə regional səviyyədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Turizmin regionun sosial-iqtisadi şəraitinə artan təsirinin təmin edilməsi bir sıra konkret vəzifələrin həllini tələb edir ki, bunlar arasında prioritetlər bunlardır: regionda turizmin sosial-iqtisadi təsirinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi, səmərəli idarəetmə üsullarının işlənilib hazırlanması və turizmin inkişafı. arzu olunan sosial-iqtisadi nəticəyə nail olmaq üçün turizmin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi. Qırğızıstan qabaqcıl ölkələrlə müqayisədə turizm sənayesində aşağı göstəricilərə malikdir. Turizm sənayesinin inkişaf yolunun tapılmasının mühüm aspekti digər ölkələrin uğurlarına töhfə vermiş təcrübələrin öyrənilməsi və müəyyənləşdirilməsidir.

Turizm bir bölgənin təbii gözəlliklərindən, tarixi teksturasından, sağlamlıq imkanlarından, sosial-mədəni və turizm faktorlarından istifadə edərək, bölgənin iqtisadiyyatı, imici və tanıtımı kimi bir çox sahəyə töhfə verir. Bölgədə turizmin

inkişafı tək cə dövlət investisiyaları ilə inkişaf edə bilmədiyindən, yerli əhalinin turizmdə iştirakının təmin edilməsi regionda turizmin inkişafı və planlaşdırmanın hazırlanması üçün mühüm prosesdir. Yerli əhalinin dəstəyi ilə formalaşacaq bir destinasiya bölgəsi bölgənin təchizat qaynaqlarının qısa müddətdə turistlərin xidmətinə təqdim edilməsi, turistlərin ehtiyaclarının tez və tam şəkildə ödənilməsi baxımından əhəmiyyətli bir vəziyyətdir. Bu araşdırmada, hələ də termal turizm sahəsində xidmət verən, tarix baxımından turizm potensialına malik olan Pasinler mahalında yaşayan yerli xalqın alternativ olaraq perspektivi baxımından aşağıdakı məqamlar ön plana çıxdı (Gordon, Robert, 2020: s. 49-71).

- Turizmin bölgədə yeni iş imkanları yaradacağı, beləliklə də bölgədə işsizlik nisbətini azaldacağı və bölgədə inkişaf edəcək turizm sayəsində yerli əhalinin gəlirlərini artıracığı düşüncələri,

- Turizm sayəsində bölgəyə yeni investisiyaların artacağı, başlanan investisiyaların tez bir zamanda tamamlanacağı və bölgənin təbii gözəlliklərinin qorunub saxlanacağı düşüncələri,

- Yerli insanlar düşünürlər ki, bölgədə sağlamlıq baxımından əhəmiyyətli yeraltı spa suları olduğundan, termal turizm sahəsində turizmə açılmalı və buna dəstək olaraq, bölgədə iman turizmi ilə canlandırılmalıdır. çoxsaylı din xadimləri. Termal və dini turizmlə yanaşı, bölgədəki yaylaların turizmə açılmasının bölgədəki turizmə canlılıq qatacağı düşüncəsi turizmin planlaşdırılması baxımından nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən,

- Bölgəyə gələn turistlər bölgənin mənəviyyatına xələl gətirəcəkləri fikrindədirlər,

- Araşdırmada bölgə əhalisinin əksəriyyətinin turizmi dəstəklədiyi və bölgədə turizmin inkişafı və planlaşdırılmasında yerli xalqın fikrini alma düşüncələri araşdırmada turizmin mənfi təsirləri olaraq önə çıxır.

Nəticə etibarlı ilə bölgələrin turizmlə tanış olması, inkişafı və sağlam şəkildə planlaşdırılması üçün bölgədəki yerli əhalinin ideya və dəstəyini almaq fərziyyəsi bu araşdırma ilə dəstəklənmişdir.

1.2. Turizmin inkişafının problemləri

Günümüzdə sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə baş verən dəyişikliklər xüsusilə sənayeləşmiş ölkələrdə turizmə tələbatı xeyli artırmışdır. Bu hadisələrə paralel olaraq, ölkələrin potensial turistləri cəlb etmək səyləri güclənir və oxşar turizm məhsullarını bazara çıxaran ölkələr arasında rəqabət müşahidə olunur. Turizm fəaliyyətinə qoyulan investisiyaların sayı, həcmi və tutumu ilə yanaşı, hansının turizm fəaliyyətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynaması da vacibdir. Strategiyası bu investisiyaların formalaşdırılmasıdır. Bu investisiyaların gəlir əldə etməsi və fəaliyyətə başlaması üçün sabit və aydın təşviq siyasəti müəyyən edilməlidir.

Turizm nəqliyyatı insanların turizm bazarlarından turist cəlb etmə mərkəzlərinə sürətli, təhlükəsiz və müntəzəm daşınmasını təmin edən xidmət fəaliyyətidir. Dünyada nəqliyyat texnologiyasının inkişafı məsafələri qısaldır və xərcləri azaldır. Qitədaxili səyahətlərdə izlənilən ənənəvi magistral marşrutlar ucuz uçuşların yayılması ilə intensivliyini itirməyə başlayıb.

Məsələn, dünyada hava nəqliyyatı ilə daşınan sərnəşinlərin sayı 2015-2020-ci illər arasında 24% artdığı halda, bu nisbət avtomobil nəqliyyatı ilə 9,7% səviyyəsində qalıb. 2020-ci ilədək beynəlxalq səfərlər hava nəqliyyatı sistemləri 72%, quru nəqliyyat sistemləri 30%, dəniz yolu ilə 7% və dəmir yolu nəqliyyat sistemləri ilə həyata keçirilmişdir.

Digər tərəfdən yerlərdə (köçürmə məntəqələrində) bir nəqliyyat növündən digərinə həyata keçirilən “Tranzit Turizm” öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Hava limanı və dəniz limanları və mühüm dəmir yolu mərkəzləri tranzit turizmin cəmləşdiyi qovşaqlardır (Johnson, J., Snepenger, D. və Akis, S., 2018: s. 629-642)

Bütün bu dəyişikliklər və yeniliklər bu gün beynəlxalq turizm hərəkatında beynəlxalq alış-verişin, turist axınının istiqaməti və intensivliyi haqqında təsəvvür yaradır. Turizm daşımaları beynəlxalq miqyasdan başlayıb, regional və yerli miqyaslara qədər enə bilər. Hər miqyasda turist axını var və ölkələr arasında inteqrasiya ilə “regional model” formalaşır. Turist axınının baş verdiyi marşrutlar turizmin daşınması, turizm coğrafiyası, mədəni coğrafiya və hətta miqrasiya

coğrafiyasının mövzudur. İnsanlar tətillərini keçirmək üçün seçdikləri yərə çatmaq üçün yüzlərlə kilometrə minlərlə kilometrə qədər səyahətlərə çıxırlar. Onlar bu səyahətlərdə istifadə oluna biləcək müxtəlif nəqliyyat sistemlərindən və nəqliyyat vasitələrindən birini və ya bir neçəsini seçirlər.

Son illərdə turizm təşkilatı qlobal və tam beynəlxalq xarakter almışdır. Ona görə də turizmin təşkili təkcə planetin əhalisini birləşdirən sahə deyil, həm də milyonlarla insanın sosial və iqtisadi problemlərinin həllinə kömək edən mühüm fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Eyni zamanda, turizmin inkişafı nəticəsində yeni iş yerləri açılıb. Araşdırmalara görə, dünyada turizm sektorunda çalışanların sayı 192 milyon nəfərə çatıb (Sheldon, J. P. Ve Abenoja, T, s. 435-443).

Turizmin qloballaşması onun iqtisadi və sosial-mədəni əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Eyni zamanda, iqtisadi və sosial-mədəni cəhətdən geridə qalmış ölkələrdə turizmin inkişaf səviyyəsi çox aşağıdır. Bu kontekstdə Afrika ölkələrinə nəzər yetirə bilərik. Qeyd olunan vəziyyətin hökm sürdüyü Afrika ölkələrində turizmin zəif inkişaf etdiyi məlumdur. Bu səbəbdən Afrikaya gələn xarici turistlərin sayında azalma müşahidə olunur.

Afrika ölkələrində turizmin zəif inkişafının səbəblərindən biri də bu regionlarda qeyri-siyasi sabitliyin olmasıdır. Bir çox Afrika ölkələri bir-biri ilə müharibə vəziyyətindədir. Planetin əhalisi daxili qarşıdurmaların və müharibələrin olduğu ərazilərə səyahət etməkdən imtina edir.

Kütləvi turizm və paket turlarda bütün bunlar müvafiq turizm şirkəti tərəfindən planlaşdırılır. Burada turistin təyinat yerinin seçilməsindən tutmuş fərdi, təşkilati və ya turizm şirkətinin daşıma planlaşdırılmasına qədər bütün proseslərin nəticəsi olaraq turizm hərəkəti, istiqaməti və hərəkəti, paylanması və sıxlığı baxımından dünyada fərqli xüsusiyyətləri ilə görünür. Dünyada turizmin coğrafi paylanma modeli olduğu kimi, beynəlxalq turizm hərəkətinin də nəqliyyat dəhlizlərinə və ya turist axınına əsaslanan paylanma sxemi mövcuddur.

Keçmişdən bu günə qədər nəqliyyat sektorundakı yeniliklər turizmde mobilliyin artmasına səbəb olub. Xüsusilə hava nəqliyyatında çarter reyslərinin başlaması yeni bir zəmin açdı. 1949-cu ildə ilk çarter reysləri həyata keçirildikdən

sonra, 1971-ci ildə Avropa və Aralıq dənizi arasında nəqliyyatın yarısı belə reyslərə aid idi. 1970-ci illərdən etibarən aviaşirkətdə ucuz təyyarələrin tətbiqi sərnəşinlərin sayında partlayış yaratmaqla yanaşı, yeni turizm mərkəzlərinin yaranmasında da rol oynamışdır. Müasir turizm hərəkatının yaranmasında ən mühüm rol oynayan dəmir yolu 1980-ci illərdən sonra “yüksək sürətli qatar” texnologiyası ilə Avropada yüksək sürətli qatar şəbəkəsinin yayılmasına səbəb olmuşdur.

Stansiyaların şəhərin mərkəzlərində yerləşməsi, hava limanı və dəniz limanlarına keçidlərin olması, elektron bilet almaq imkanı dəmir yolunun rəqabət gücünü artırıb. Magistral yolun yerüstü mühitlərdə hər yerə çata bilməsi və digər nəqliyyat sistemləri ilə asanlıqla inteqrasiya oluna bilməsi üstünlüyü, onu turizmin inkişafında, turizmin parçalanmasında, turizm növlərinin şaxələndirilməsində mühüm amilə çevirmişdir. Bu gün magistralın turizmlə inteqrasiya etdiyi xüsusi kəsişmə var: ekoturizm, kənd turizmi, təbiət turizmi, yaşıl turizm, trekkinq, at və velosiped səfərləri.

Keçmişdə yerli əhalinin və heyvanların istifadə etdiyi cığırlar, keçi cığırları və torpaq çöl yolları bu gün “gəzinti cığırlarına” çevrilib. Magistral yollar və turizm arasında bu müsbət qarşılıqlı təsirlərə baxmayaraq, ekosistem balansı və həssas ərazilərə çatan asfalt yollar əlçatanlığı artırır, kütləvi turizm isə ekoloji problemlər yaradır. Hava yollarının inkişafı ilə dəniz nəqliyyatı hakimliyini itirsə də, kruiz turizmi, yaxta turizmi, bərə daşımaları və gəmi səyahətləri kimi fərqli tətbiqlər turizmdə öz yerini tutmuşdur. Son illərdə kruiz turizminin populyarlaşması, turist gəmilərinin rahatlıq baxımından ən qabaqcıl turist daşıma vasitəsi olması ilə bağlıdır. Azərbaycanda bu səyahət növünün də inkişaf edərək geniş şəkildə istifadə olunması həyata keçirilərsə yerli turizmə böyük töhfələr vermiş olacaqdır.

Dəniz sərnəşin daşımalarının kiçik adaların iqtisadiyyatları üçün əhəmiyyətli təsirləri olduğundan, hava gəmiləri və hidrofoil tipli daşıyıcılar kimi müasir nəqliyyat vasitələri istifadəyə verilmişdir. Nəqliyyat vasitələrində daha çox enerji sərf olunduqca və bütün bu nəqliyyat sistemlərindəki inkişaflarla qaz emissiyaları artdıqca, ciddi təsirlər ortaya çıxdı və “davamlı nəqliyyat” ön plana çıxdı. Daha uzaq yerlərə daha sürətli getmək istəyi təəssüf ki, bu, çirkləndirici səyahətləri təşviq edir

və hava nəqliyyatı bunlardan birincisidir (Gordon, Robert, 2020: s. 49-71). Bu problem bir çox yerlərdə lazımınca qiymətləndirilmir və davamlı inkişaf siyasətlərində nəzərə alınmır.

Bundan əlavə, davamlı turizm aktyorları ətraf mühitin idarə edilməsi və insana hörmət söylərinə diqqət yetirdikləri üçün turizmdə nəqliyyatın əhəmiyyətini çox vaxt görməzlikdən gəlirlər. Bununla belə, dayanıqlı turizmdə nəqliyyat sektorunu diqqətlə nəzərdən keçirməyin vaxtı çatıb. Bəs nəqliyyat vasitələri həqiqətən dayanıqlı turizmə necə uyğunlaşdırıla bilər? Bu məqsədə nail olmaq üçün “eko mobillik-eko səyahət” konsepsiyası yarandı və daha az çirkləndirici nəqliyyat növləri və nəqliyyat vasitələri axtarıldı. Turizm nəqliyyatında “yavaş səyahət” başqa bir aktual konsepsiyadır və Avstriya nümunəsində olduğu kimi, Alp dağlarında gəzintilər, günəş enerjisi ilə işləyən mikroavtobuslar, Dunay sahilləri boyunca velosiped sürmək istixana qazı emissiyalarını azalda bilər.

Şəkil 1: Turizmin inkişafının makromodeli və əsasları

Mənbə: Buhalis, D., 2019, s. 16

Beynəlxalq turizm hərəkətini başa düşmək üçün onun üç əsas komponentini bilmək lazımdır:

1. Turist göndərən ölkələr

2. Turist qəbul edən (qəbul edən) ölkələr

3. Turist axını (turizm daşımaları).

Beynəlxalq turizm hərəkətində, turist axınının istiqamətini və göndərən və qəbul edən ölkələr arasında nəqliyyat sıxlığını müəyyən edən bir çox amillər var:

1. İqlim

2. Ölkələr arasındakı məsafə

3. Təbii, mədəni və ya insan tərəfindən yaradılmış cazibədar yerlər

4 Nəqliyyat əlaqələri və texnoloji yeniliklər

5. Nisbi xərclər

6. Mədəni əlaqələr

7. Siyasi amillər.

İqlim - cəlbedici, istiqamətləndirici, məhdudlaşdırıcı, maneə törədən və s. çox mühüm amildir. Əslində, Avropa və Şimali Amerikada əsas turist axınları sərin və dəyişkən iqlim şəraiti olan şimaldan isti və sabit cənuba gedir. İqlim, beynəlxalq turizm hərəkətinin istiqaməti, onun regional sxemi və coğrafi bölgüsü, fəsillərdən istifadə, qalma müddəti turistlərin seçiminə təsir edən çox mühüm amillərdir.

Ölkələr arası məsafə, ümumiyyətlə, hesablanır ki, məsafə nə qədər qısa olarsa, turist axını da bir o qədər sıx olar. Bu, qonşu dövlətlər arasında tez-tez mübadilələrin aparılmasında özünü göstərir. Digər tərəfdən, uzun yol səfərlərində, yol boyu cəlbedici yerlər səyahət vaxtını uzatmaqla təyinat yerinə çatmağın qarşısını ala bilər və ya çatanda qalma müddətini qısalda bilər. Buna məsafənin narahatedici təsiri deyilir. Təbii, mədəni və ya insan tərəfindən yaradılmış attraksionlar: İnsanları daha çox xarici təbii və mədəni mühitlər cəlb edir və buna görə də istirahət yeri seçərkən belə yerlər nəzərə alınır.

Eyni zamanda yaşayış, yemək-içmə, alış-veriş, əyləncə və s. imkanlar keyfiyyətinə, ucuzluğuna və orijinallığına uyğun olaraq böyük kütlələri həmin yerə cəlb edir. Bu halda, turist axını oxşar yerlər arasında rəqabət üstünlüyü olanlara doğru intensiv olacaq. Nəqliyyat əlaqələri və texnoloji yeniliklər: Bu gün əlaqələrin gücü turizm hərəkətinin istiqaməti və hərəkətində, habelə nəqliyyatın fiziki infrastrukturunun keyfiyyətində rol oynayır. Dayanacaqsız və alternativ səyahətlər

tətil yerinin seçiminə təsir edir. Qısa müddətdə və ucuz qiymətə çatmaq hər bir turistin gözləntisidir. Ona görə də paket turlar turistlər üçün böyük rahatlıqdır.

Nisbi xərclər, az inkişaf etmiş ölkələr həmişə inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayanlar üçün cəlbədidir. Əgər infrastruktur kifayətdirsə, siyasi sabitlik olarsa, turist axını yaranır. Məsələn, hər il Şimali Amerika bazarından Meksika və Karib hövzəsinə, Avropa ölkələrindən Şimali Afrika ölkələrinə milyonlarla turist axın edir.

Eyni mədəniyyəti paylaşan ölkələr arasında turist axını tez-tez olur. Yenə də keçmişdə müxtəlif ölkələrdən köçənlər öz köklərini axtarmaq, əcdadlarının yaşadığı yerləri görmək və ya qohumlarını ziyarət etmək üçün səfərə çıxırlar (Gordon, Robert, 2020: s. 49-71).

Bu gün ölkələr arasında siyasi əməkdaşlıq və ya fikir ayrılıqları turist alış-verişində çox təsirlidir. Köhnə illərdəki müharibələr və işğallar bugünkü turizmə də müxtəlif formalarda təsir edir. Xatirələri təzələmək üçün qarşılıqlı səfərlər edilir və turizm bu mənada sülh səfiri vəzifəsini öz üzərinə götürür. Digər tərəfdən, isti-soyuq müharibələrin davam etdiyi ölkələr arasında turizm hərəkatı çox məhduddur. Digər tərəfdən, uçan divarlar, açılan sərhəd qapıları və gömrük rəsmiləşdirmələrinin aradan qaldırılması, idarəetmə sistemlərinin dəyişdirilməsi beynəlxalq turizmi sürətləndirdi.

Bütün bu amillərdən əlavə, turistləri beynəlxalq turizm hərəkatlarına yönəldən və onların yer seçiminə təsir edən cari amillər də var. Məsələn, turizm sektorunun bütün sahələrində ucuzluq kampaniyaları, kütləvi informasiya vasitələrinin texnologiyası, internetin elektron rezervasiya imkanları birinci yerdədir. Dünyada turist göndərən və qəbul edən ölkələr arasında turizmin beynəlxalq xarakter aldığı 1900-cü illərin əvvəllərindən 1980-ci illərə qədər dörd oxda cəmləşərək “birtərəfli” xarakter alan beynəlxalq turizm hərəkatları uzun illər hakimliyini qorudu. Həmin oxlar üzrə istiqamət inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə, Amerikadan Avropaya, Şimali və Qərbi Avropadan Aralıq dənizi hövzəsinə və sənaye rayonlarından sahillərə olan axınlar olaraq bölünür.

Bu axınlar heç şübhəsiz 1980-ci ildən sonra da aktuallığını qorumuş və onlara yeniləri də əlavə edilmişdir. Bu kontekstdə uzaq Şərqi inkişaf etmiş ölkələrindən turistləri cəlb etdiyi üçün Yaponiya, Çin və Koreyanı misal göstərmək olar.

Beynəlxalq turist axınının mövcud paylanma sxemi coğrafi yanaşma ilə qiymətləndirildikdə, onu dörd müxtəlif miqyasda bölmək olar:

1. Qonşu ölkələr arasında turist hərəkətləri
2. Regional turist hərəkətləri
3. Qitədaxili turist hərəkətləri. turist hərəkətləri

4. Qeyri-kontinental turist hərəkətləri. Bu ərazilərdəki turist hərəkətlərini təhlil etmək üçün zaman, məkan, tələbat və xidmət baxımından araşdırmalar aparılmalıdır. Çünki 1950-ci illərdən etibarən turistlərin sayında artım və ya azalma, nəqliyyat sistemlərində və nəqliyyat vasitələrində böyük dəyişikliklər baş verməkdədir.

Əslində, 1950-ci illərdən 1980-ci illərin əvvəllərinə qədər beynəlxalq turistlərin sayı 30 milyondan 300 milyona çatdı və turizm hərəkəti kütləvi miqyas aldı. Bu dəyişikliklərin aşkar edilməsində və müqayisələrin aparılmasında ən böyük maneə statistik məlumatların azlığı və məlumatlarda ölkələrarası standartın olmamasıdır. Beynəlxalq məlumatlara görə, turistlərin 80%-i öz bölgələrinə köçür. Bu nisbət qısa məsafələrdə turist axınının daha sıx olduğunu və əsasən marşrutların qısa olduğunu göstərir. Məsələn, Avropaya qeyri-kontinental gələnlərin nisbəti cəmi 13% təşkil edir, amerikalılar (6%) və asiyalılar (4%) üstünlük təşkil edir. İngilislərin 10%-i qitəni tərk edir, fransızların 20%-i Amerika və Şimali Afrikaya gedir. Aşağıda Avropa əsaslı turist hərəkətləri dörd miqyasda, zaman və məkan əsasında təhlil edilir (Sheldon, J. P. Ve Abenoja, T, s. 435-443).

Beynəlxalq turizm, şübhəsiz ki, 1950-ci illərdən əvvəl Avropada mövcud idi, lakin ölkələrə gələn xarici turistlər daha çox daxili ölkələrə aid idi. Əslində, 1938-ci ildə İtaliyaya gələn xarici turistlərin 97%-i, 1949-cu ildə isə 93%-i avropalı (hətta əsasən qonşu ölkələr: 87%) olub. Bu illərdə kontinental turizmdə lider ölkələr Fransa, İtaliya, İsveçrə, İngiltərə, Almaniya və Avstriya olmuşdur. Bu ölkələrə Avropadan kənardan gələn xarici turistlər Amerika qitəsi ölkələrindən, xüsusən də ABŞ-dan (Fransaya Yaxın Şərq ölkələrindən gələnlər də var) gələnlərdən ibarətdir.

Avropanın II İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı turizm coğrafiyasını nəzərə alaraq; Fransa, İtaliya və İsveçrənin üç böyük dövləti təşkil etdiyi, İngiltərə və İsveçin isə beynəlxalq turizmdə böyümə yolunda olduğu görünür. Müharibədən dərhal sonra Avropanın şərqə ilə qərbi arasında, hətta Dunay ölkələri ilə Balkan ölkələri arasında qitədaxili turizm hərəkətlərində ciddi azalma müşahidə olundu. 1949-cu ildə Çexiyaya gələn fransız, ingilis və holland turistlərin sayı 1948-ci illə müqayisədə iki dəfə azalmışdır (Sheldon, J. P. Ve Abenoja, T, 2011, s. 435-443). Avropada Aralıq dənizi hövzəsinin məşhur turizm üçlüyü - Fransa, İspaniya və İtaliya - 1980-ci illərdə Şimali Avropalılar üçün ilk təyinat oldu. Mərakeş, Kipr və Balear adalarına qədər uzanan bir coğrafiyada turizm başladı.

2004-cü ildə Avropa qitəsində beynəlxalq turist axınının 87%-ni qitə daxilindən, 13%-ni isə qitədən kənardan gələnlər təşkil edirdi. Bu tariflərə görə Avropada turizm daşımaları qitədaxili ölkələr arasında cəmləşmişdir. Avropa qitəsinin ən mühüm regional istiqaməti olan Aralıq dənizi hövzəsində ümumi turistlərin 92%-i Avropa ölkələrindən gəlir. Avropada turistlərin daha çox avropalı olmasının səbəbi, yaxınlıq, asan giriş, ucuz uçuşlar, Aİ ölkələri arasında vizasız səyahət və turistik yerlər (iqlim, təbii zənginliklər və mədəniyyət, yaşayış və s.) Cənub arasındakı fərqlər yatır. Qitənin xaricindən Avropaya gələn turistlər arasında Amerika və Uzaq Şərq üstünlük təşkil edir.

1.3. Turizmin təşkilinin beynəlxalq əhəmiyyəti

Bu gün müxtəlif səbəblərdən insanların hərəkətində “turizm məqsədi ilə” qısamüddətli miqrasiya mühüm yer tutur. Çünki turizm insanların daim yaşadıkları yerin hüdudlarından kənara səyahət etmələri ilə başlayır. Səyahəti mümkün edən nəqliyyat, turizmi tamamlayan bir elementdir. Son zamanlara qədər hərbi və iqtisadi ehtiyaclara uyğun formalaşdırılan nəqliyyat sistemləri və onların nəqliyyat vasitələri, turizmin artan iqtisadi dəyəri qarşısında turizm əsaslı dəyişikliklərə şahidlik edir. Yəni, kommersiya nəqliyyat sistemləri mal və xidmətləri istehlakçının olduğu yerə nəql edərkən, turizm nəqliyyat sistemləri istehlakçıları turistik mal və xidmətlərin istehsal edildiyi və istehlak edildiyi yerə aparır. Bir bölgənin turizm resursları və xidmətləri, turistin ona çıxışı olarsa, dəyəri artır. Nəqliyyat vasitələri bir yerdə turizmin yaranmasına və inkişafına təkan verirsə, inkişaf edən turizm həmin bölgədə nəqliyyat infrastrukturunun yaxşılaşmasına, xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur və nəticədə regionun sosial-iqtisadi inkişafı həyata keçirilir. Bir-biri ilə sıx bağlı olan turizm və nəqliyyatın inkişafı böyük mərhələlərdən keçərək bu günə gəlib çatmışdır.

Turizm XIX əsrdə yalnız elitar fəaliyyət olduğu halda, son iki əsrdə geniş kütlələrə yayılaraq hər kəsin iştirak etdiyi çoxölçülü bir fenomenə çevrildi (turizmin demokratikləşməsi). Əslində, bu gün beynəlxalq turistlərin sayı bir milyardı ötüb. Xüsusilə nəqliyyat texnologiyasının inkişafı bu fasiləsiz artımda böyük rol oynadığı üçün nəqliyyat və turizm ayrılmaz bir cütə çevrilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında dəmir yolu nəqliyyatının, XX əsrdə avtomobilin və 1970-ci illərdən sonra hava nəqliyyatının başlaması turizmin inkişafına böyük töhfə verdi.

Belə ki, bir ölkədə daxili turizmdə istifadə olunan nəqliyyat əlaqələri ilə yanaşı, xarici turizmə xidmət edən transsərhəd əlaqələr, eləcə də turizmin yayılması, rəqabət qabiliyyəti, turizmə yeni sahələrin açılmasına birbaşa təsir göstərir. Turizm daşımaları insanların turistik məqsədlərlə səyahətləri zamanı iqtisadi prinsiplərə uyğun olaraq turizm bazarlarından turist cəlb etmə mərkəzlərinə sürətli, təhlükəsiz və müntəzəm daşınmasını təmin edən xidmət fəaliyyətidir. Bu hərəkətin ucuz və

vaxt baxımından səmərəli olacağı gözlənilir. Turizm nəqliyyatı nəqliyyat sistemləri arasında koordinasiya tələb edir.

Turizm və nəqliyyat arasında əlaqələr çoxölçülüdür: büdcə-nəqliyyat, müddət-nəqliyyat, turizm növü-nəqliyyat. Şübhəsiz ki, məqsəd, yer və zaman kimi dəyişənlər də bu əlaqələrdə mühüm təyinedicilərdir. Məsələn, turizm növündən asılı olaraq, təyinat yeri ilə ilin zaman dövrü, nəqliyyat sistemi və onun nəqliyyat vasitələri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Turizm daşımalarında coğrafi məkan (quru, su, hava) lazım olduğundan həm nəqliyyat coğrafiyası, həm də turizm coğrafiyası çərçivəsində tədqiqat obyektidir. Əvvəlcə, turistlərin məskunlaşdıqları yerlərlə onların istirahət yerlərini birləşdirən nəqliyyat marşrutları turizm coğrafiyasının mühüm məsələlərindən biridir.

Daha aydın desək, istirahət məkanlarının seçimində nəqliyyatın rolu, yeni turistik yerlərin doğulması və inkişafı, turizm hərəkətlərinin mövsümi xüsusiyyəti ilə nəqliyyat arasında əlaqələr, turist axınını asanlaşdıran dəhlizlər və onların təbii, mədəniyyət və xidmət kimi bir çox məsələlər, attraksionlar, turizm dəhlizlərinin coğrafi bölgüsü, turizm daşımalarının iqtisadi sektorlarla əlaqəsi, turizm daşımalarının ekoloji, sosial-mədəni və iqtisadi təsirləri. Coğrafi alimlər tərəfindən tədqiq olunur. Bu çərçivədə turistlər (tələb) ilə daşımanın başladığı, bitdiyi və baş verdiyi coğrafi yerlər (təklif) arasındakı əlaqələr; səbəb-nəticə sorğuları paylanma və təsirlər əsasında təhlil və sintez edilir (Gordon, Robert 2020: s. 49-74).

Turizm dinamik sənayedir, ona görə də turizmlə bağlı hər şeydə hərəkət var. Söhbət nəqliyyatdan gedirsə, turistləri bir yerdən başqa yerə köçürmək başa düşüləndir. Bu yerdəyişmə zamanı turistlərin keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətləri də dəyişdiyi üçün səyahət zamanı və təyinat yerində çoxölçülü dəyişikliklər baş verə bilər. Məsələn, nəqliyyat yönümlü turizm hərəkəti digər turistik hadisələri canlandırır və nəticədə coğrafi məkana birbaşa və ya dolaylı ekoloji təsirlər baş verə bilər. Beynəlxalq turizm iştirakçılarının sayının ildən-ilə artması turizmin daha geniş kütlələr tərəfindən həyata keçirilməsini və buna görə də müəyyən ərazilərdə ekoloji və sosial daşımaların, eləcə də turistlərin yeni kəşf edilmiş coğrafi yerlərə köçməsi, konsentrasiyaların öz imkanlarını aşması deməkdir. Bundan əlavə, turist axınının sıx

olduğu marşrutlarda həddindən artıq istifadə nəticəsində tıxaclar, səs-küy və havanın çirklənməsi görünür.

BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatına görə, beynəlxalq turizm sənayesinin davamlı inkişafı nəticəsində xarici turistlərin sayı hər il orta hesabla 43 milyon artaraq 2030-cu ilə qədər 1,8 milyarda çatacaq. Yeni yaradılacaq turizm mərkəzlərində xarici turistlərin sayı ənənəvi turizm mərkəzlərindən iki dəfə çox olacaq. Statistik təhlilə əsaslanan hesablamalar turizmin iqtisadiyyatda xüsusi çəkisinin böyük olduğunu göstərir. Ona görə də bu sahə həm də dünyanın bir çox ölkələrində milli iqtisadi prioritet, sosial-iqtisadi inkişafın mühüm təkanverici qüvvəsi kimi tanınır.

Hava səyahətləri, otellər, avtomobil icarəsi şirkətləri kimi turizm alt sektorları ilə yanaşı, digər sektorların dolayı təsiri də turizmin əhəmiyyətini vurğulayır. Turizm sektorunun, eləcə də xidmət, tikinti və istehsal sektorlarının birbaşa və dolayı təsirini və onların hesabına ÜDM-in artımını əhatə edən yazılı qənaətim var. Bundan əlavə, turizm sektoru inkişaf etməkdə olan ölkələr və keçid iqtisadiyyatı olan ölkələr üçün mühüm valyuta mənbəyidir (Əlirzayev Ə.Q., 2005: s. 366).

Turizm daşımalarında ən çox istifadə olunan sözlərdən biri “marşrut”dur, bu da getdiyi yol deməkdir. Marşrut həm turistlər, həm də nəqliyyat vasitələri üçün istifadə olunur. Hər ikisinin başlanğıc nöqtəsi var və təyinat yerinə çatmaq üçün bir yol izlənməlidir. Hər bir nəqliyyat sisteminin öz marşrutları var. Turistlər üçün marşrutun əhəmiyyəti; təşkil edilmiş turlarda iştirak etmişlərsə, marşrut üzrə trek və yolları seçmək imkanı yoxdur, əgər bayram proqramını özləri hazırlayıblarsa, istədikləri marşrutu seçmək imkanı var. Bu gün turistlər üçün vahid nəqliyyat sistemi və onun yeganə nəqliyyat vasitəsi əvəzinə birləşmiş xidmətlər daha cəlbedicidir. Qatarlar, avtobuslar, velosipedlər, gəmilər və təyyarələr kimi nəqliyyat vasitələri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə bazara çıxarılır ki, bu da həm rahatlıq, həm də hərəkət azadlığı gətirir. Buna görə də izlənilən marşrutlar klassik marşrutlardan ayrılır və əvəzində çoxlu variantları və çox geniş nəqliyyat şəbəkəsi olan yeni marşrutlar yaranır.

Şəxsi üstünlüklər və populyar turizm növləri dağ turizmi, idman turizmi və s. mühüm müəyyənədicidir. Məsələn, ekoturizm, təbiətin qorunmasına önəm verən və yerli mədəniyyətə hörmət edən prinsiplərə sahib olduğu üçün hər yerə motorlu nəqliyyat vasitələri ilə çatmağın mümkün olmadığı, əksinə kənd yollarından istifadə, piyada, velosiped sürməyə və ya at sürməyə maraq var. ekskursiyalar.

Bu vəziyyətdə bir neçə saatlıq gəzintidən həftələrlə davam edən uzun gəzintilərə qədər fəaliyyətlərdə marşrut seçimi çox vacibdir. Məlum olduğu kimi, turizm səyahət və yerləşdirmədən ibarət bütövdür. Turistlər bəzən tətilləri zamanı səyahətləri ön plana çıxarır, yaşayış yerlərini isə arxa plana keçirlər. Beləliklə, müəyyən yerlərdə gecələmələrin həyata keçirildiyi və seçilmiş marşrutdan kənara çıxmayan görməli yerləri gəzmək-görmək-kəşf etmək məqsədi daşıyan bütün fəaliyyətlərə marşrut turizmi deyilir. Məsələn, Qara dəniz bölgəsi və Türkiyənin Kapadokya bölgələrinə səfərləri marşrut turizminə misal göstərmək olar. Turist axınının baş verdiyi beynəlxalq turizm və ya daxili turizm daşımalarında izlənilən marşrutların formalaşdırdığı müəyyən xətlər var ki, zaman keçdikcə ənənəviləşərək stereotipləşərək “turizm dəhlizi”nə çevrilir. Dəhliz sözü kosmosla bağlıdır və turizm nəqliyyatının coğrafi ölçüsünü ifadə edir.

Əslində milyonlarla turist bir dərəni, dağ ətəyini, sahili izləyən avtomobil və dəmir yollarında kilometrərlə səyahət edir. Turizm bölgələrinə və yay kurortlarına turist axınını təmin edən turizm dəhlizlərinin təhlili turizmin planlaşdırılması baxımından çox vacibdir. Turizm dəhlizlərinə müəyyən bir mövzu ətrafında bir və ya bir neçə region daxil olmaqla, turizmdə inteqrasiya və tamamlayıcılıq konsepsiyasına uyğun strukturlaşma daxil ola bilər. Bu zaman mövzu nəqliyyatdır və mövzuya uyğun yollar seçilərək infrastruktur və üst quruluş xidmətləri yenilənir.

Türkiyənin Turizm Strategiyası 2023-cü ildə “Turizmin İnkişafı Dəhlizləri”nin yaradılmasını hədəfləyir. Planda “müəyyən bir marşrutun təbii və mədəni teksturası müəyyən mövzular əsasında turizm məqsədləri üçün yenilənəcək və inkişaf etdiriləcək” və dəhlizlər təyinat nöqtəsi kimi vahid şəkildə planlaşdırılacaq, idarə olunacaq və təbliğ ediləcək (Özdemir, M. A., 2016, s. 8).

Planda turizmin inkişafı üçün yeddi dəhliz təklif olunur. İnkişaf etməkdə olan və ən az inkişaf etmiş ölkələrin kənd yerlərində iş yerlərinin yaradılması və yoxsulluğun azaldılması üçün turizmin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. Turizm xüsusilə yoxsul ölkələrdə iqtisadi artımın əsas mənbəyi kimi getdikcə daha çox tanınır. Onun dəyər zənciri və kənd təsərrüfatı, tikinti, kommunal xidmətlər və nəqliyyat kimi digər sektorlarla əhəmiyyətli əlaqələri yoxsulluğun azaldılmasına töhfə verə bilər.

Turizm sektorundakı təchizat zəncirinə gəldikdə isə statistikaya əsasən, turizm sənayesində hər hansısa istənilən bir iş yeri onunla əlaqədar iqtisadiyyatda 1,5 əlavə iş yerinin yaranmasında zəmin rolunu oynayır. Məsələn, 2010-cu ildə sektorun qlobal iqtisadiyyatı 235 milyondan çox iş yeri təşkil etmişdir ki, bu da ümumi iş yerlərinin təxminən 8 faizinə və hər 12,3 iş yerindən birinə bərabərdir.

2010-cu ildə qlobal turizm ÜDM-in təxminən 9,3 faizini, turizm investisiyaları isə ümumi qlobal investisiyaların 9,2 faizini təşkil etdiyi təxmin edilirdi ("Azərbaycan Respublikasında 2009-2018-ci illərdə turizmin inkişafına dair" Dövlət Proqramı).

BƏT-in Layiqli Əmək Gündəliyi birbaşa dörd sütunu olan inteqrasiya olunmuş yanaşma vasitəsilə yoxsulluğun azaldılması ilə bağlıdır: işdə hüquqlar, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial dialoq. Bu alətlər dəstinin mövzusu turizmin yoxsulluğun azaldılmasında sürücü ola biləcəyi yollardır. Alətlər dəsti yoxsulluğun azaldılması yanaşmalarının fonunu və BƏT-in layiqli əmək və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Minilliyin İnkişaf Məqsədləri kontekstində necə iştirak etdiyini təsvir edir.

Turizmdəki son inkişafılar yoxsullara dəstək verən turizm sənayesi üçün ümummi baxış formalaşdırır. Yerli-kənd icmaları və kiçik müəssisələr əsas hədəf qrupu olsa da, əsas dəstək maraqları bölüşən və yoxsulluğun azaldılması ilə məşğul olan geniş məqsədlərə yönəlib.

Bu çərçivədə sadalanan nümayəndələr üçün faydalı olmaq hədəflənir: milli hökumət nümayəndəsi, yerli-kənd orqanlarının nümayəndəsi, yerli-kənd icma təşkilatının nümayəndəsi, işəgötürən təşkilatının nümayəndəsi, həmkarlar ittifaqı

nümayəndələri, yardımçı təşkilatların nümayəndələri və yerli-kənd turizm sənayesinin nümayəndələri.

Mülkiyyət və kapital strukturunda baş verən dəyişikliklər, satınalmalar, birləşmələr və satınalmalar, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə birlikdə turizm sektorunda qloballaşmaya təkan verən ən mühüm amillərdir. Daha çox və daha yaxşı məlumatlı istehlakçılar daha çox dəyər yönümlü olurlar. Xərclərə qənaət etmək üçün turizm xidmətlərini bir yerdən digər yerə köçürmək mümkün deyil, lakin turizm xidmətlərinin mümkün qədər aşağı qiymətə təqdim edilməsinə dair ümumi tendensiya əmək xərcləri də daxil olmaqla bütün xərclərin kəskin azalmasına, gəlirlərin azalmasına, etibarsızlığın artmasına və keyfiyyətin pisləşməsinə səbəb ola bilər.

Qloballaşma inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrə fərqli təsir göstərir. Turizm gəlirləri və gəlişləri ilə bağlı hazırkı məlumatlar bu sektorda üstünlüklərin çoxunun inkişaf etmiş ölkələrin payına düşdüyünü deməyə əsas verir. Bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün qloballaşma özəlləşdirmə və deregulyasiyaya gətirib çıxardı və nəticədə məşğulluq strukturlarında dəyişikliklər oldu. Digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə qloballaşma sərmayə axınının artmasına, çoxmillətli müəssisələrin və yeni texnologiyaların yaranmasına səbəb olub, məşğulluq yaradıb və artırıb.

Sektoral qloballaşmanın faydalarının mümkün qədər geniş şəkildə yayılmasını təmin etmək üçün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında əməkdaşlıq zəruridir və mədəniyyət, ənənə və ətraf mühitlə bağlı məsələlərə lazımi qaydada diqqət yetirilməlidir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə internet marketinqi, insan resurslarının inkişafı strategiyaları, təcrübə mübadiləsi və milli turizm iqtisadiyyatını rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı etmək üçün lazımi maliyyələşdirmə kimi sahələrdə kömək göstərilməlidir. Biznesin genişlənməsi və çiçəklənməsi üçün ehtiyacları və işçilərin hüquqlarını tarazlaşdıran hüquqi bazaya ehtiyac var. Qloballaşmanın potensial mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq üçün təhsildə etik prinsiplərə hörmət və turizm haqqında məlumatlılığın artırılması vacibdir və kişilər və qadınlar arasında İKT-yə bərabər çıxış da daxil olmaqla, bütün maraqlı tərəflərin

iştirakı ilə monitoring edilməli və həyata keçirilməlidir. BƏT-in Ədalətli Qloballaşma üçün Sosial Ədalət Bəyannaməsi qloballaşmanın artan çağırışlarına effektiv cavab formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Birləşmək azadlığı, kollektiv sövdələşmə hüququ və məşğulluq və peşə sahəsində ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması bəyannamənin əsas prinsipləridir.

Son onilliklərdə qeyri-formal iqtisadiyyatda məşğulluq inkişaf etməkdə olan dünyanın bütün regionlarında sürətlə artmış və qeyri-standart məşğulluğun müxtəlif formaları yaranmışdır. Qeyri-formal iqtisadiyyatda işləmək ilə yoxsulluq arasında əlaqə var və qeyri-formal sənayeyə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafı məhsuldar məşğulluğun yaradılmasına uzunmüddətli müsbət təsir göstərmir.

Qeyri-formal iqtisadiyyatda orta gəlirlər aşağıdır və nəticədə qeyri-formal iqtisadiyyatda çalışan insanlar arasında yoxsulluq formal sektora nisbətən daha çox yayılmışdır. Bundan əlavə, qeyri-rəsmi sektor çox vaxt pis iş şəraiti ilə əlaqələndirilir; zəif sosial müdafiə, o cümlədən sağlamlıq və pensiya sistemləri; və peşə təhsili, bacarıqların inkişafı və təhsili, kollektiv sövdələşmə və sosial dialoqa çıxışın olmaması. İqtisadiyyatın qloballaşması yoxsulluq, qeyri-rəsmilik və gender arasında əlaqələri gücləndirməyə meyllidir.

Qlobal rəqabət turizmdə formal firmaları və formal muzzdlu işçiləri qeyri-rəsmi məşğulluq razılaşmalarına köçürməyə və qeyri-rəsmi bölmələri işçiləri yarı-daimi müqavilələrdən hissə-hissə və ya təsadüfi iş tənzimləmələrinə keçirməyə təşviq etməyə meyllidir. Bu, həm də tez-tez təhlükəsiz özünüməşğulluqdan daha təhlükəli özünüməşğulluğa keçidə gətirib çıxarır, çünki istehsalçılar və treyderlər bazar yerlərini itirirlər. Bu dəyişikliklərlə və getdikcə daha çox kişi qeyri-rəsmi iqtisadiyyata daxil olduqca, sektordakı qadınlar ən aşağı maaşlı işlərə sövq edirlər: məsələn, xırda treyderlər və ya sənaye işçiləri buna misal ola bilər.

Turizm sektorunda bu tendensiyanın mövcudluğu gələcəkdə layihələndiriləcək yeni ideyalarda yaradıcı düşünmənin qıtlığı ilə nəticələnmə bilər. Bu günə qədər bir neçə siyasətçi qlobal inteqrasiya və rəqabət kontekstində qeyri-rəsmi istehsalçıların, işçilərin üzləşdiyi imkanları və məhdudiyyətləri açıq şəkildə nəzərdən keçirmişdir.

Əsasən bunun səbəbi rəsmi statistikada onların az sayılması və zəif başa düşülməsidir.

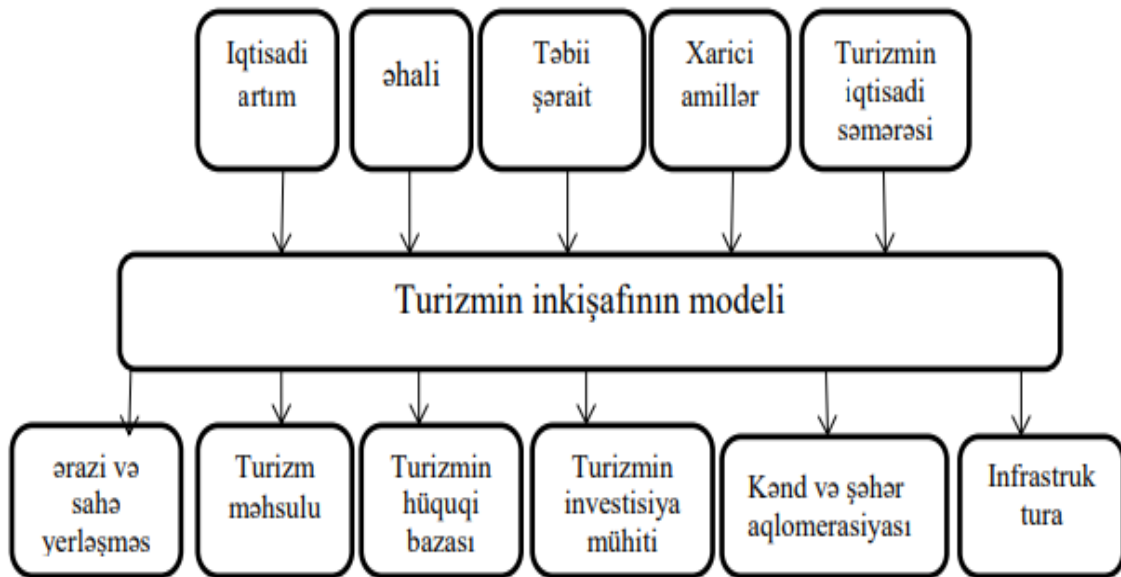
II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZMİN İNKİŞAFI

2.1. İşğaldan azad olunan ərazilərin işğaldan öncəki turizm imkanları

Turizm sektoru daim dəyişən demoqrafik quruluşu və fərqli coğrafiyası ilə sürətlə inkişaf edən iqtisadi sektordur. İqtisadiyyatın həssas sektoru olan turizm sektoru qlobal iqtisadi böhranın birbaşa təsirinə məruz qalsa da, 4 il ərzində böhranın təsirlərindən xilas olmuş və 2009-cu ildən bu yana sürətlə inkişafını davam etdirmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının siyasi və coğrafi vəziyyəti, resurs potensialı, insanların təbii artımı, həyat səviyyəsi, həyat keyfiyyəti turizmin labüdlüyü, onun çox amilli funksiyasının çoxfəzalı sistem olaraq tədqiqinə səbəb olur (Bilalov B.Ə., 2005: s. 49).

Şəkil 2.1. Turizm modelinin əsas parametrləri

Mənbə: Bilalov B.Ə., 2005: s. 49

Dünyada bütün sahələrdə, o cümlədən turizmdə texnologiyanın əhəmiyyəti sənaye inqilabı ilə nəticələndi. Qlobal dünya hazırda sürətli bir dəyişiklik prosesi hökm sürməkdədir. Sürətlə inkişaf edən və irəliləyən texnologiya, artan gəlirlər və fərqli ehtiyaclar həyat standartlarını günü-gündən artırır. Əvvəllər sadə üsullarla edilən işlər indi daha mürəkkəb, lakin daha rahat və alternativ üsullarla yerinə yetirilə bilir. Bir müddət əvvələ qədər informasiya texnologiyalarından xəbəri

olmayan cəmiyyətlər və şəxslər bu gün qeyri-məhdud informasiya istifadəçisinə çevrilib. Bu dəyişiklik prosesi yeni iqtisadiyyat kimi ifadə edilir. Bütün sektorlarda olduğu kimi turizm sənayesində də ən son texnoloji yeniliklərin tətbiqi bu sahədə əsaslı inkişafa səbəb olur.

Belə ki, daim yenilənən informasiya və yeni texnologiyalar ölkələrə vaxt və xərclərə qənaət edir, dəyişiklik prosesini rəşional qiymətləndirən cəmiyyətlərin həyat səviyyəsi də yüksəlir.

Bu gün keçmişə xatırladan sektorlar zaman keçdikcə əhəmiyyətini, gəlirliliyini, məşğulluq həcmi və istehsal imkanlarını itirir, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının daxil olduğu sektorlar isə iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Texnologiyaya və biliyə sərmayə qoyan müəssisələr rəqabət üstünlüyü əldə edərkən, bu prosesə uyğunlaşa bilməyən müəssisələr bazar iqtisadiyyatında öz aktivlərini itirirlər.

Bu mənada, digərləri kimi turizm sektorunun da texnologiya və innovasiyaya əsaslanan inqilab nəticəsində baş verən dəyişikliklərdən təsirlənməsi qaçılmaz olmuşdur. Biliyə əsaslanan qlobal yeni iqtisadiyyatda məlumat turizm biznesləri üçün də çox vacibdir və sektorda informasiya texnologiyalarından istifadə böyük fayda verir.

Ölkəmizdə turizm sektorunun inkişafı üçün kifayət qədər təbii, geoloji və iqtisadi şərait mövcuddur. Regionların yenidənqurma layihələri çərçivəsində istismar şəraitinin dəyişilməsi və daha da yüksək səviyyədə inkişafı bu sektorun ölkəmizin gələcəyi üçün əsas iqtisadi amilə çevrilməsinə yardımçı olur.

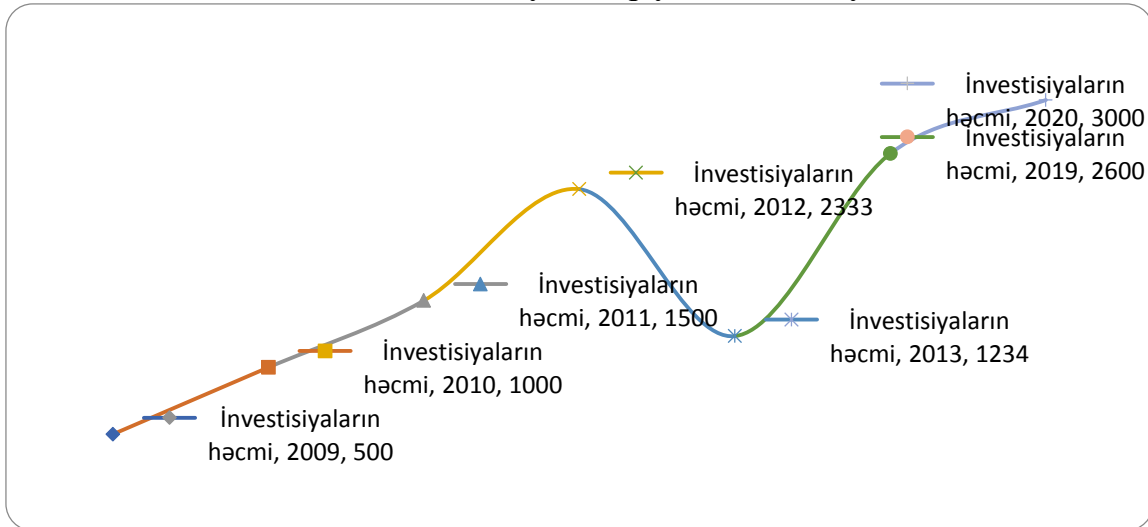
Məlum olduğu kimi turizmin iki növü aktualdır. Bunlardan biri daxili, digəri isə xarici turizm növləridir. Azərbaycanda hər iki sahədə irəliləyiş müşahidə olunur. Xüsusilə də işğaldan azad edilmiş qədim Qarabağ torpağının yenidən bərpa edilməsi və gələcəkdə burada yaradılacaq yeni infrastruktur layihələri turistlərin bölgəyə olan marağını kəskin şəkildə artıracaq.

İnformasiya texnologiyaları həm turizm sənayesi üçün lazım olan informasiya infrastrukturunu təmin edir, həm də turizm destinasiyalarının potensialından istifadəni asanlaşdırır. Turizm sektorunda texnologiya və innovasiyalar, turizm

məhsullarının təşviqi, paylanması, təşkili və istehlakçılara təqdim edilməsi ilə yanaşı, biznes üçün resurslardan rəşional istifadəni təmin etməklə rəqabət üstünlüyü təmin edir.

Aşağıdakı şəkildə 2009-2018-ci illərdə turizm sənayesinə qoyulan investisiyaların həcmi göstərilmişdir. Xüsusilə, 2009-2012-ci illərdə turizm sektoruna qoyulan investisiyaların həcmi nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2009-cu ildə turizm sektoruna qoyulan investisiyalar 527,8 milyon manat olduğu halda, 2012-ci ildə kəskin şəkildə artaraq 1478,2 milyon manata yüksəlmişdir. 2010-2014-cü illər üçün Dövlət Proqramına uyğun olaraq turizm sektoruna yerli investisiyalar turizm sektoruna qoyulan investisiyaların həcmnin artmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, statistik məlumatlara görə, sənayedə məşğulluq səviyyəsinin artımı - 2009-2013-cü illər arasında 11,8% olmuşdur (Gordon, Robert 2020: s. 49-74).

Qrafik 1: Turizm sənayesinə qoyulan investisiyaların həcmi

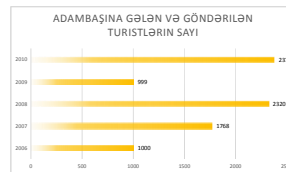
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi 2002-2020

Dövlət Statistika Komitəsinin dərc etdiyi məlumatlara əsasən, 2006-2012-ci illər arasında turist axınının həcmi durmadan artmışdır. Şəkil 2-dən görüldüyü kimi ümumilikdə turistlərin sayı 2,5 dəfə artmışdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, artım əhəmiyyətli miqyasda deyil, sadəcə olaraq kiçik baza əsasında olmuşdur.

Azərbaycanda turizmi təşviq etmək üçün hökumət böyük beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etməklə imic yaratmaq məqsədli kampaniyalar həyata keçirir.

Məsələn, 2011-ci ildə, Bakıda 23 ölkədən 150-dən çox şirkətin iştirakı ilə 10-cu Azərbaycan Beynəlxalq Turizm və Səyahətlər Sərgisi təşkil olunub. Bundan əlavə, Azərbaycan 2000-dən çox turistin Azərbaycana səfər etdiyi 2012 Eurovision Mahnı Müsabiqəsinə Bakıda ev sahibliyi etmişdir. 2010-2014-cü illərdə Turizm üzrə kompleks Dövlət Proqramı, 2011-ci ilin “Turizm ili” elan edilməsi və digər bu kimi irimiqyaslı qlobal tədbirlərin təşkili bir araya gələn turistlərin sayının artmasına səbəb olmuşdur (“Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair” Dövlət Proqramı).

Qrafik 2: Turist sayı

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi 2002-2020

Beynəlxalq təcrübədə turizm sektoru ölkənin istehsal potensialının artırılmasına, gəlirlərin və məşğulluğun artırılmasına, digər sənaye sahələrinin inkişafına mühüm təsir göstərir. Başqa sözlə, statistik məlumatlara görə, 2019-cu ildə turizm sektorunun qlobal ÜDM-ə töhfəsi 10,4% olduğu halda, koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar 2020-ci ildə bu rəqəm 5,5%-ə düşüb.

2019-cu ildə turizmin qlobal iqtisadiyyata töhfəsi 10,4%, yəni 9,2 trilyon dollar təşkil edib. 2020-ci ildə isə turizm təxminən 4,5 trilyon dollar itirdi və qlobal ÜDM-ə töhfəsi 49% azaldı. Bunun əsas səbəbi bütün dünyanı ağuşuna alan Covid-19 pandemiyası idi. Bu səbəblə əksər ölkələrdə sərhədlərin bağlanması və turist axınının məhdudlaşdırılması sözügedən sektorda ciddi problemlərə yol açdı. Eyni zamanda, qlobal iqtisadiyyatda da ümumi yavaşlama müşahidə edilirdi. Bu göstərici 3,7% təşkil etmişdi (Rəhmənov F.P., 2018, s. 3).

Pandemiyadan əvvəl beynəlxalq turizmdə, birbaşa və dolaylı təsirlər də daxil olmaqla, dünyada hər dörd yeni iş yerindən birinin bağlanması müşahidə olunurdu. Bu da bütün iş yerlərinin 10,6%-ni təşkil edirdi.

Nəqliyyat və turizmin bir-birinə qarşılıqlı şəkildə inkişaf tendensiyası ölkəmizin gələcəkdə bu sahədə əldə edəcəyi inkişafın göstəricisidir. Nəqliyyatın intellektual idarəetmə mərkəzlərinin formalaşması, müasir texnoloji yeniliklərin bu sahədə də istifadə çevrəsinin genişlənməsi sənişinlərə effektiv xidmət göstərilməsi istiqamətində əsaslı dəyişikliklərə nail olunmuşdur.

Turistlərin ölkəyə gəlməsi əsasən hava nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilir. Bakı şəhərində yerləşən Heydər Əliyev Beynəlxalq hava limanı və Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən Naxçıvan Beynəlxalq hava limanı bu baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir.

İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə yenidənqurma və bərpa dövlət proqramları çərçivəsində Zəngilan şəhərində yenidən salınmış Zəngilan Beynəlxalq hava limanı turizmin inkişafına öz töhfəsini verəcək.

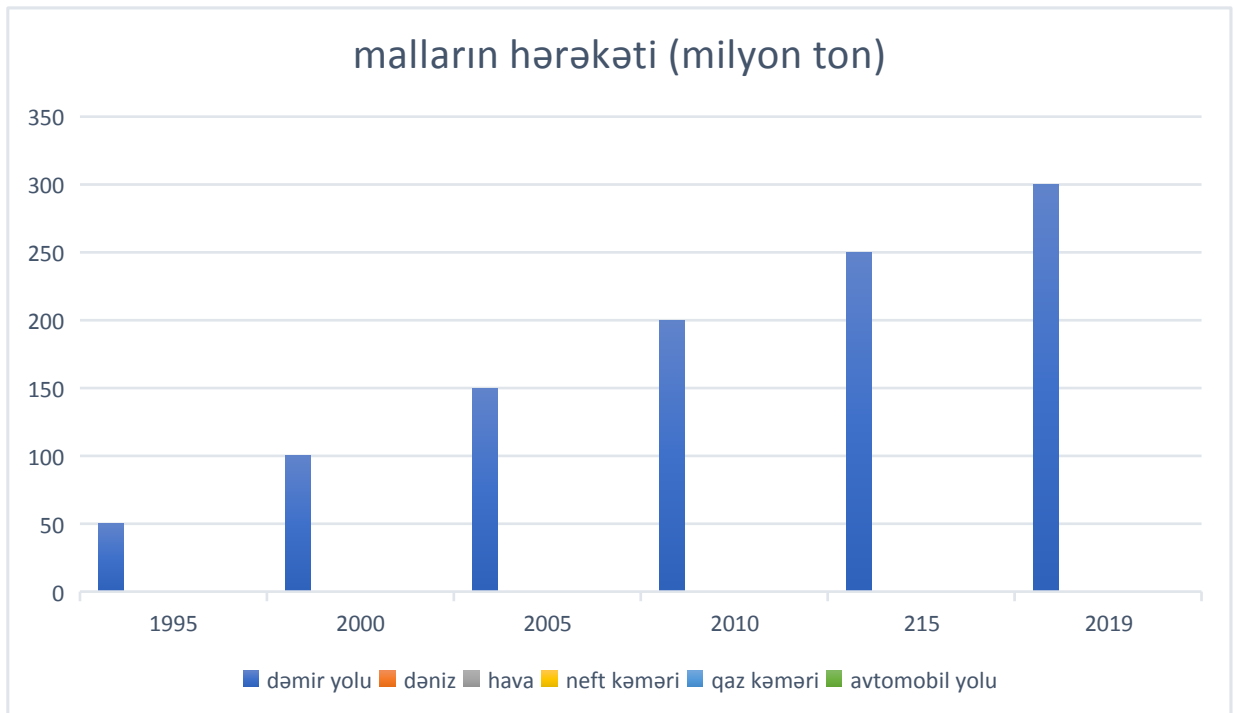
Turizm, şübhəsiz ki, bir dövlətin iqtisadi tərəqqisi üçün nəqliyyatın əhəmiyyətinin azaldığı sahələrdən biridir. İqtisadiyyatın qan axını kimi nəqliyyat dövlətin ümumi standartlarına yönəlmiş malların və insanların əlaqə və daşınmasında onun zəruri funksiyasını təklif edir.

Nəqliyyat xidmətləri turizmin inkişafının əsas elementidir. Tarixən turizmin inkişafı demək olar ki, nəqliyyat texnologiyaları və innovasiyalardakı tərəqqi ilə bağlı olmuşdur. Dəmir yollarının genişlənməsi, avtomobillərə sahiblik və dəniz səyahətinin genişləndirilməsi kimi amillər turizmin inkişafında təkan rolunu

oynamışdır. Çünki nəqliyyat vasitələrinin mövcudluğu insanların səfərlərini rahatlaşdıracaq çox önəmli faktor idi.

Azərbaycanda avtomobil nəqliyyatı xidmətləri üçün mühit rəqabətlidir. 2003-cü ildə yükdaşıma və sərnişin daşımalarının 95%-dən çoxunu təşkil edən avtomobil nəqliyyatı xidmətlərinin göstərilməsində özəl sektor əsas rol oynayır. Dövlətə məxsus avtomobil nəqliyyatı operatorları əsasən özəlləşdirilib və xarici avtomobil nəqliyyatı operatorlarına öz bizneslərini qurmağa icazə verilib. Yükdaşıma haqları və ölkədaxili avtomobil daşımaları üçün avtobus tarifləri bazar şərtləri əsasında müəyyən edilir, baxmayaraq ki, hökumət transsərhəd və beynəlxalq tranzit nəqliyyat vasitələri üçün tarifləri müəyyən edir.

Qrafik 3: Malların hərəkəti

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən

2003-cü ilin sentyabr ayından etibarən heç bir nəqliyyat vasitəsinin lisenziyası tələb olunmur, lakin hökumət yükə nəzarəti gücləndirmək və yol təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq üçün onu 2005-ci ilin sonunda tətbiq etdi ("Azərbaycan Respublikasında 2014-2018-ci illərdə turizmin inkişafına dair" Dövlət Proqramı).

2.2. Qarabağın iqtisadi potensialı

Qarabağ faydalı qazıntı yataqları və mineral sularla çox zəngindir. Dostahir kəndi ətrafında giblər, Mehmana kəndi və ətraflarında müxtəlif metal filizləri, Xankəndi, Şuşada mərmər yataqları, Hadrut rayonunda isə bol gips və əhəng yataqları vardır. Bundan əlavə, sink, qurğuşun, polimetan filizləri, mis, barit və mərmər, təbaşir, odadavamlı gil yataqları kimi sənaye ehtiyacları var. Rayonun 120 müxtəlif yerində mineral sular çıxarılır. Bunlardan Turşsu, Şırlan və Tuğ, Kırş, Zerdəşen mineral suları çox məşhurdur. Şuşa yaxınlığında “Hərzan” tipli karbon-dəmir su bulaqları var. Demək olar ki, bütün yeraltı faydalı qazıntılar istismar olunur. Şirin su balıqçılığı və meşə məhsulları da rayon iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır.

Qarabağda kənd təsərrüfatına yararlı sahə 210 min hektardır. Digər yerlərdə qrunut sularından istifadə olunur. Məhsullar arasında buğda, arpa, pambıq, tütün, üzüm, kartof və meyvə birinci yerdədir. Buradan da anlaşılacağı kimi, rayon iqtisadiyyatında heyvandarlığın da mühüm payı vardır. Qoyun, mal-qara, camış, donuz ən çox yetişdirilən heyvanlardır. Quşçuluq və arıçılıq da yüksək inkişaf etmişdir. İş o yerə çatıb ki, bütün Qafqazın ət, süd və yumurta kimi əsas ərzaq məhsullarının əhəmiyyətli bir hissəsi Qarabağdan alınır.

Qarabağ atları bütün dünyada məşhurdur. Qarabağ atları dünya şöhrətlidir və xüsusən də Ağdam rayonunda belə atları yetişdirən damazlıq fermalar var. Toxuculuğun geniş yayılmış növlərindən biri olan xalçaçılıq da Qarabağ iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. XV əsrdən sonra Qarabağda xalçaçılıq böyük inkişaf səviyyəsinə yeeksəlmişdir. Bu gün ölkəmizin bir sıra rayonlarında xalçaçılıq məktəbləri var.

Qarabağ xalçalarının hər kvadratmetrinə 90-160 min düyün düşür. Bu xalçalara misal olaraq, Berlin muzeyində XV-XVI əsrlərdə Bərdədə toxunmuş xalçaları, XVIII əsrdə Zəmbəran kəndində toxunmuş və bu gün Nyu-York muzeyində nümayiş etdirilən Azərbaycan xalçalarını göstərmək olar.

Sənaye daha çox xammal istehsalına əsaslanır. Zavodların əksəriyyəti Xankəndidədir. Rayonda toxumçuluq, elektron avadanlıqlar, ayaqqabı, toxuculuq,

xalça, yem, mebel, şərab və tikinti materialları istehsalı kimi fabrik və fabriklər fəaliyyət göstərir, üzümçülük və buna uyğun olaraq şərabçılıq da yüksək səviyyədədir. Sənayenin əsasını elektrik-elektronika və ipək sənayesi təşkil edir. İpəkçilik və ipəkçilik, yeyinti sənayesi və digər heyvandarlıq məhsulları emalı zavodları da rayonun yüngül sənayesini təşkil edir.

Sovet dövründə Qarabağla Azərbaycanın digər regionları arasında istehsal, ticarət, maddi-texniki təchizat, nəqliyyat, elm, texnologiya, idarəetmə, təhsil və mədəniyyət kimi müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı əlaqələr mövcud idi. Qarabağın mərkəzi olan Xankəndi həm dəmir yolu, həm avtomobil yolları, həm də rabitə sistemi baxımından Azərbaycanın nəqliyyat və rabitə sisteminə birbaşa bağlı olmuşdur. Sovet İttifaqı dövründə Qarabağ ermənilərinin əksəriyyəti Bakı ilə sıx münasibətdə idi.

Yuxarı Qarabağla Aşağı Qarabağ arasında daimi və sıx iqtisadi əlaqələr mövcud idi. Əslində Qarabağın işğalından sonra Qarabağın aran hissəsində məskunlaşan əhali iqtisadi çətinliklərlə üzləşib. Bu dövrdə Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyəti Azərbaycanın digər bölgələrindən gətirilmiş enerji və digər xammalla öz fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Məsələn, Qarabağın Xankəndindəki İpək kombinatının xammalının 92 faizi Azərbaycanın digər bölgələrindən gəlirdi. 1986-cı ildə Qarabağ Muxtar Vilayətinin xarici ticarət həcmnin 0,3%-i Ermənistanla olduğu halda, Azərbaycanla xarici ticarətin həcmi 33%-dən çox olmuşdur.

Qarabağ tarixin hər bir dövründə coğrafi əhəmiyyətə malikdir. Həm maddi, həm mənəvi, həm də təbii sərvətlərinə görə təkə Azərbaycan üçün deyil, həm də Qafqaz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən də Qafqazın digər gücləri Azərbaycana məxsus olan Qarabağ bölgəsini almaq üçün daim mübarizə aparırlar. Qarabağ bölgəsinin strateji əhəmiyyəti həmişə region dövlətləri və Azərbaycan üçün problemlər yaradıb.

Qarabağın işğalı zamanı rayonun iqtisadiyyatına infrastruktur və əmək amili baxımından xeyli ziyan və itkilər dəyib. İşğal nəticəsində infrastrukturu zədələnmiş qurumlar, təşkilatlar və sistemlər haqqında məlumatlar ilə əmək faktoru baxımından

dəyən ziyan və itkilər birlikdə qiymətləndirildikdə, itirilən dəyərlərin və məruz qaldığı zərərin olduğu görülməkdir. Döyüş səbəbiylə bölgə iqtisadiyyatı çox əhəmiyyətli bir cəmi meydana gətirir.

1988-ci ildə ermənilər Ermənistanda Qarabağın öz torpaqlarına birləşdirilməsi üçün nümayişlərə başladılar. Azərbaycanın 1000-ə yaxın yaşayış məntəqəsi ermənilərin hücumu nəticəsində işğal olunub. İşğal olunmuş torpaqlar Azərbaycan torpaqlarının təxminən 1/5-ni təşkil edir.

İşğal olunmuş rayonlar zəngin yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə malikdir. Bölgədə ən çox yayılmış metallar dəmir filizi, qızıl, civə, xrom, perlit, gips, mərmər, əqiq və mineral sularıdır. Rayonun rekreasiya zonaları baxımından da böyük potensialı var. Lakin işğala görə bölgədəki təbii sərvətlərdən davamlı inkişaf anlayışından uzaq və ermənilərin məqsədlərinə xidmət edəcək şəkildə istifadə edilir.

Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində mövcud olan təbii sərvətlərin Ermənistan tərəfindən talan edilməsinə və bu çərçivədə Dağlıq Qarabağdakı bəzi qızıl yataqlarının beynəlxalq şirkətlərə satılmasına dair əllərində dəlillər olduğunu bəyan edib.

Bəzi səlahiyyətli qurumlar da işğal altında olan və nəzarətdən uzaq olan Dağlıq Qarabağ və onun ətraf rayonlarında narkotik bitkilərin yetişdirildiyini, məhsullarının gizli şəkildə Rusiya və Avropa bazarlarına çıxarıldığını bildirirlər. Ermənilər işğal etdikləri torpaqlara narkotik maddələrin yerləşdirildiyini inkar edirlər. Bununla belə, işğal olunmuş torpaqlarda narkotik vasitələrin becərilməsi və satışı ilə bağlı çoxsaylı hadisələrin məhkəmələr tərəfindən qeydə alınması, Azərbaycanda baş verən bəzi cinayət hadisələri də Dağlıq Qarabağ torpağında narkotik maddələrin istehsal olunduğunu təsdiqləyir.

Döyüş bölgələrində ağır silahların və digər hərbi sursatların tətbiqi də bölgənin təbiətinə və ekoloji quruluşuna xeyli ziyan vurur. İşğal altında olan ərazilərdə ağır hərbi maşın və texnikanın açdığı çatlardan, külli miqdarda güllələr, yerə qoyulan minalar bu torpaqların torpaq örtüyünə və bitki növlərinə xeyli ziyan vurur. Yamaqlara qoyulan hərbi sursatların açdığı çatlardan axan yağış suları dərin məsafələr yaradır.

Aqrar sahədə istehsal sisteminin düzgün qurulmaması ölkənin torpaq sahələrinin aşınmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə dağ-mədən və tikinti materialları sənayesində aparılan fəaliyyət nəticəsində respublikanın 4,3 min hektar ərazisi yararsız hala düşüb. 1970-ci illərin sonunda Ermənistanda Metsamor Atom Elektrik Stansiyası yaradıldı. Elektrik stansiyasının tikintisi ilə Ermənistanın elektrik enerjisinə olan tələbatı tam ödənilirdi. 1989-cu ildə dayandırılan elektrik stansiyası 1995-ci ildə yenidən işə salınıb. Beləliklə, Ermənistan regionun digər ölkələrinin xalqlarının təhlükəsizliyini təhdid etməyə başladı. Atom elektrik stansiyasının işə başlaması tullantı problemini də özü ilə gətirdi. Rayon sakinləri tərəfindən bildirilib ki, rayonun işğal altında olan hissəsində illərdir boş qalan kəndlər, meşə massivləri yandırılıb. Ağdamın Yusifcanlı, Novruzlu, Bağbanlı, Saybalı və Sarıcalı kəndləri dağıdılıb. Şıxbabalı, Mərzili, Xıdırlı və Göytəpə kəndlərində infrastruktur tamamilə dağıdılmış və nəticə bütün bu ərazilər tanınmaz hala düşmüşdü. Ermənilər bir tərəfdən Azərbaycan xalqının xüsusiyyətlərini daşıyan yaşayış məntəqələrini yandıraraq dağıtır, digər tərəfdən də erməni əhalisini məskunlaşdırmaq üçün yeni evlər tikirdilər.

Azərbaycan torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğal təkcə şəhər və kəndlərin dağıdılmasına deyil, həm də bitki və heyvan növlərinin məhvə, bölgədə ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olub. Bölgədəki bəzi nadir bitki və heyvanlar nəslə kəsilmək təhlükəsi altındadır və ya belə bir təhlükə ilə üzləşirlər.

İşğal altında olan Kiçik Qafqazın dağlıq rayonu Azərbaycanın ən böyük meşə rayonudur. Meşələrdən kəsilən ağaclar qonşu ölkələrə daşınır. Azərbaycanın işğal olunmuş şəhərlərindən olan Kəlbəcər və Zəngilanda Avropanın nadir ağaclarının kəsilərək və ya yandırılaraq məhv edilməsi “ekoloji terror” kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan meşələrindən kəsilən ağaclar bəzi Avropa şirkətləri vasitəsilə ermənilər tərəfindən qonşu ölkələrə daşınaraq bazara çıxarılırdı.

Məsələn, Hadrut və Tuğ yaşayış yerlərində yol tikintisi üçün meşə sahələri dağıdılıb. Qarabağda işğal zonasında təbii məkanlar, meşələr də məhv edilir. Ermənilər meşələrdəki çinarları kəsərək xaricə satırlar. İşğalçılar kəsdikləri ağacların yerləşdiyi ərazini də yandırmışlar.

Adların, xüsusilə yer, çay, insan adlarının tədqiqi tarix elminin metodologiyasında onomastika adlı bir elm yaratmışdır. Bu gün biz bilirik ki, xüsusi ad canlıdır. O, doğulur, yaşayır və bəzən ölür. Bir adın doğulması səriştəli bir insanın təlqini və ya kiminsə düşüncəsi qədər sadədir və bu adlar nəsildən-nəslə ötürülür. Ona görə də yer adı bəzən tarixi sənədə dəyər. Çünki toponimiya adlanan yer adları haqqında biliklər həmin adın aid olduğu yerlərdə yaşayan insanların dil və mədəniyyətlərini əks etdirir. Qədim mətnlərin tapılmadığı yerlərdə yer adları tarixçilər üçün faydalı məlumatlar verə bilər. Yer adı sadəcə köhnələndiyi üçün dəyişmir. O, fonetik dəyişikliklərlə də köhnəliyini itirir. Hətta yeni dominant sözlə yox ola bilər.

Son zamanlar ermənilərin türk mənşəli yerini dəyişdiyini görürük. həm Ermənistanda, həm də Qarabağda erməni adları olan adlar. Məqsəd təbii ki, bu yerlərdə türklərin izlərini silməkdir. Qədim türk yer adında yeni erməni sözü hakim olacaq və bu gün həmin yerlərdə əhali baxımından çoxluq təşkil etdiyindən sonrakı nəsillər bu yeni adı biləcəklər. Lakin dərhal qeyd etməliyik ki, ermənilər istər Ermənistanda, istərsə də Qarabağda bir çox yaşayış məntəqələrinin, çayların, dağların və s. adlarını dəyişdirsələr də, Qarabağın adını dəyişməyiblər və edə də bilməzlər. Həm özlərinin, həm də ermənipərəst Qərb tarixçilərinin əsərlərində Qarabağ adının türk olduğu bildirilir.

Turizm birbaşa və ya dolayısı ilə özünəməxsus xüsusiyyətlərini əhatə edən bir çox fənlərlə qarşılıqlı əlaqədə olur. Turizmin insan ehtiyaclarını ödəməyə əsaslanan bir sahə kimi digər elm və fənlər ilə bağlı olması qaçılmazdır. Turizm multidissiplinar və fənlərarası fəaliyyət olduğundan digər fənlərdən ayrılmazdır və inteqrasiya olunmuş struktura malikdir. Günün 24 saati xidmətin təqdim edildiyi turizm sektorunda ilin hər günü turizm məhsul və xidmətinin formalaşması və təqdimatı eyni vaxtda baş verir. Sektorun əmək tutumlu olması ilə əlaqədar olaraq turizmdə xidmət istehsal edən və təmin edən xidmət keyfiyyətinin əsas təyinediciləri insanlardır.

Müəssisələrdə istifadə olunan maşınların funksiyalarının proqnozlaşdırıla bilən olmasına baxmayaraq, fərdlərin və fərdlər qruplarının davranışlarını

proqnozlaşdırmaq və istiqamətləndirmək asan deyil. Bu kontekstdə turizmdə təşkilati davranış sahəsinə daxil olan mövzular, turizm alimlərinin və mütəxəssislərinin diqqət mərkəzində olan və müxtəlif münasibət və davranışlar arasındakı əlaqələrin müəyyən edilməsinin vacib olduğu bir araşdırma sahəsidir.

Bu gün artan rəqabət və müşayiət olunan texnoloji inkişafı müəssisələri bu sürətli dəyişikliyə uyğunlaşmağa məcbur edir. Bu dəyişikliyə görə ümumilikdə xidmət sektorunda, xüsusən də turizm sektorunda insan resurslarına verilən önəm artıb. Bu vəziyyətin nəticəsi olaraq turizm müəssisələrində işçilərin davranışlarını araşdırmaq məqsədi daşıyan turizmdə təşkilati davranış məsələləri idarəçilik baxımından daha çox önəm verilən məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Doğrudan da, “Qarabağ” sözü türk sözüdür və ona görə də başqa heç bir dildə danışılmır. Ermənipərəst tarixçi Kristofer C. Valker Qarabağla bağlı kitabında yazır ki, “Qara” türkcə, “Bağ” isə farscadır. Məqsəd “Qarabağ” sözünün tam türkcə olmadığını göstərməkdir.

Qarabağ Azərbaycanın bütün torpaqlarının 5%-nə sahibdir. Sənaye baxımından ölkənin ümumi sənayesinin 2,87%-i, kənd təsərrüfatının 3,2%-i Qarabağın payına düşür. Qafqaz İslam Ordusunun rəisi general Mehmet Nazimin 1918-ci il mayın 28-də Gəncədən yazdığı hesabatda Qarabağ haqqında belə deyilir: Qarabağ hər cür xəzinələrə sahib olan bir güc mənbəyidir.

Qərb, şərq və cənub istiqamətlərində beynəlxalq əhəmiyyətli avtomobil yollarının qovşağında yerləşən və üç dəniz arasında strateji əhəmiyyətə malik Qafqaz-Xəzər regionu müasir dünyanın qüdrətli dövlətlərinin münaqişə mərkəzlərindən biridir. mühüm neft və təbii qaz ehtiyatlarına və bu xüsusiyyətlərə malik olduğundan keçmişdə idi. Bölgəni vacib və əvəzolunmaz edən amillər, onun geosiyasi mövqeyi və əhəmiyyəti, tarixi, coğrafi, enerji ehtiyatları və yeraltı sərvətləri, multikulturalizmi, etnik və dil müxtəlifliyi Xəzər hövzəsi ilə Mərkəzi Asiyanın qovşağında yerləşən Azərbaycan yerləşdiyi yerə görə regionun ən mühüm ölkəsidir.

Regionda ən mühüm münaqişə nöqtəsi Qarabağdır. Bölgənin strateji əhəmiyyətli zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına malik olması və bu enerji

ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılması ilə bağlı marşrutların müəyyənləşdirilməsi regiondakı problemlərin, xüsusilə də Qarabağ probleminin əsasında dayanır. Təbii ki, problem Rusiyanın regionda mövcudluğunu və təsirini saxlamaq uğrunda mübarizəsini də əhatə edir.

Qarabağın işğalına ümumi qiymət verildikdə, yenidənqurma, dünya bazarlarına inteqrasiya, ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi kimi iqtisadi hədəflər baxımından Ermənistan üçün yaxşı nəticə vermədi. Nə qədər ki, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğalı və bununla da sərhədləri bağlı qalır, iqtisadi baxımdan bu məqsədlərə nail olmaq mümkünsüz görünür. Mövcud vəziyyət Ermənistanda qara bazar və qaçaqmalçılıq əsasında iqtisadiyyat və mafiya şəbəkəsi quran ticarət baronları adlı qrupun yaranmasına da səbəb olub.

Qarabağ problemi işğaldan sonra siyasi və iqtisadi səbəblərdən gündəmdə olsa da, hələ də həllini tapmayıb. Ermənistan müstəqilliyini əldə etdiyi gündən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və ətraf şəhərlərin işğalı ilə Qafqazda regional qeyri-sabitliyin bir hissəsi olmuşdur. Rusiyanın hərbi imkanlarından əhəmiyyətli dərəcədə yararlanan Ermənistan təkcə region ölkələri üçün deyil, bütün Şərq-Qərb qlobal əlaqələri üçün təhlükə mənbəyi olmaqda davam edir. Ermənistanla Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və problemin həll olunmaması region ölkələrinin iqtisadi inkişafına, regional iqtisadi inteqrasiyaya və region ölkələrinin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya proseslərinə mənfi təsir göstərir.

Münaqişənin davam etməsi Qafqaz regionunun Avropa ilə əməkdaşlığına da əhəmiyyətli mənfi təsirlər göstərirdi. Digər tərəfdən, Qərb dünyası Qarabağ münaqişəsində ikili standartlar tətbiq edirdi. Çünki Qərb Qarabağın işğalından sonra Ermənistanı mükafatlandıran, Azərbaycanı isə cəzalandıran bir mövqe tutmaqda davam edirdi. Uzun illər Azərbaycan ABŞ tərəfindən “işğalçı” kimi qələmə verilib və nəticədə Ermənistan adambaşına ən çox yardım alan ölkə olub. Bir sözlə, Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı Cənubi Qafqazda iqtisadi inkişafa, regional və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa və siyasi sabitliyə ən mühüm maneə olmuşdur.

2.3. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin inkişafı. Şuşa şəhəri timsalında

Azərbaycan prezidenti Cənab İlham Əliyev yenidənqurma layihələri çərçivəsində Qarabağın incisi sayılan və post-müharibə dövründə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtına çevrilən Şuşanın işğaldan əvvəlki görkəmini bərpa etmək üçün səylərini davam etdirir. Bu kontekstdə Azərbaycan Şuşanın 30 ilə yaxın bir işğal dövründə dağıdılmış infrastrukturunu, tarixi-mədəniyyət obyektlərinin bərpasını mühüm prioritet məsələ kimi göz önündə saxlayır.

Şuşa qala divarı, Xan qızı fəvvarəsi, Aşağı Gövhər ağa məscidi, Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Saatlı məscidi və Qazançı kilsəsi, eləcə də görkəmli Azərbaycan şairi, dövlət xadimi və diplomat Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi və mədəni strukturu ciddi şəkildə məhv edilib. erməni işğalı zamanı zədələnmiş və dağıdılmışdır.

Qarabağ öz tarixi boyu şimaldan və cənubdan gələn köçəri türklər üçün qış sığınacağı olub. Bu bölgədən keçən türk hökmdarları və fəthlər buradan qışlaq qərargahı kimi istifadə edirdilər. Qarabağ yüksək dağlardan və yüksək yaylalardan ibarətdir. Murovdağ dağ silsiləsi (3420 m) kimi yüksək zirvəyə malikdir. Alaqaya Qarabağ dağ silsiləsinin ortasında bu dağ silsiləsindən Araz vadisinə enən və Qırxqız (2863). m hündürlüyündə dağlar var.

Düzənlik hissəsi isə daha əvvəl deyildiyi kimi orta hesabla 2500 m yüksəkliyə malikdir. Sönmüş vulkan olan İşıqlı dağı 3500 m yüksəkliyə qalxır. Dəniz səviyyəsindən 2500 m yüksəkliyə qədər Qarabağ meşələrlə örtülüdür. Bu yüksəklikdən sonra otlaqlar başlayır. Çox mülayim iqlimi, bol suyu və münbit torpağı var. Bu şəkildə, böyük heyvan sürülərini və sıx insan kütlələrini yerləşdirə bilər. Qarabağ regionun dominant nöqtəsindədir. Azərbaycan, Ermənistan və İrana nəzarət etmək iqtidarındadır. Bu xüsusiyyəti ilə həmişə digər xalqların diqqətini və marağını çəkib.

XVIII əsrdə rusların Qafqaz qoşunlarının baş komandanı olmuş Sisianov 22 may 1805-ci il tarixli və bu bölgə ilə bağlı 19 nömrəli məruzəsində Qarabağla bağlı belə bir qiymət vermişdi ki, bu da 1805-ci il tarixli 19 nömrəli məruzəsində Qarabağa belə bir yol açacaqdır (Özdemir, M. A. ve Kervankıran, İ., 2016: s. 1-25).

Tarixi mənbələrə görə Şuşada turizmin rəsmi inkişafı 1935-1936-cı illərə təsadüf edir. Şuşada ilk istirahət evi 1936-cı ildə açılıb. Yataqxana 1964-cü ildə yaradılıb və 1970-ci ildə sanatoriyaya çevrilib. Sanatoriya mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsi üzrə ixtisaslaşıb. Keçmiş SSRİ-də tanınan Şuşa Turşu turizm bazası 1970-ci ildən fəaliyyət göstərir və tezliklə SSRİ-də populyarlaşır (Soltanova H.B. və Hüseynova Ş.H., 2007: s. 386).

Bu obyektlər arasında 1971-ci ildə fəaliyyətə başlamış Xankəndi Səyahət və Ekskursiya Bürosu və 1972-ci ildə açılmış Şuşa-Şəfa turizm bazası var. Turizm və Ekskursiyalar Şurası Qarabağda turizm obyektlərinin tikintisini davam etdirib bütövlükdə regionun turizm potensialından istifadə. Bu şuranın balansına əsasən 1984-cü ildə Şuşa Səyahət və Ekskursiya Bürosu, 1986-cı ildə Ağdam Səyahət və Ekskursiya Bürosu və 1988-ci ildə Ağdam “Şahbulaq” turizm bazası yaradılmışdır. Sadalanan şuraların rəsmi məlumatlarına istinadən, təkcə 1990-cı ildə Şuşa turizm bazası 23578.2 manat, Şuşa turizm bazası 2127.14 manat, Ağdam turizm bazası 38.08 manat, Ağdam turizm bazası 2075.78 manat məbləğində turist-ekskursiya xidməti göstərmişdir (Hançer, M. ve Ataman C., 2019: s. 193-207).

Həqiqətən də ərazidə 50-dən çox kilsə var. Erməni dilində yazılmış kitabələr də var. Lakin bütün bunlar o demək deyil ki, Qarabağda türk mədəniyyətinə aid əsərlər yoxdur. Təəssüflər olsun ki, türklərin tikdiyi binaların çoxu dağıdılıb. Yollar, körpülər, su kanalları, qalalar və s. kimi tikililər tikilənlərin böyük bir hissəsini təşkil edib və bunlar zamanla xarab olub, sökülüb, doldurulub və ya bağlanıb. Bu səbəbdən onların əksəriyyətini göstərmək və üzə çıxarmaq üçün təəssüf ki, imkanımız yoxdur. Türk əsərlərinin yoxa çıxması və erməni əsərlərinin davam etməsi. Türklərin az qala hər dövrdə dinsiz insanlara göstərdiyi tolerantlıq axtarılmalıdır. Çünki türklər heç vaxt ibadət yerlərini dağıtmayıblar. 600 ilə yaxın türklərin əlində olan İstanbulda hələ də bir çox kilsə, sinaqoq və məscidin yan-yana olması bu tolerantlığın ən bariz sübutudur. Ancaq dünən Anadolu və Orta Asiyada türklərə düşmən olan erməni, rum, rus və serb kimi ünsürlərin eyni tolerantlığı göstərmədiyi görüldü; bu gün də bütün çılpaqlığı ilə Bosniya və Qərbi Trakyada görünür. Bundan başqa, ermənilər

bölgədə xristian türklərin tikdirdikləri kilsə və tikililəri sanki öz əsəri kimi qoruyurlar.

Demək istədiyim odur ki, əgər bu gün Qarabağda türk mədəniyyətinə aid tikililər çox azdırsa, birinci səbəb digərlərinin zamanla sökülməsi, doldurulması və dağıdılmasıdır. İkinci səbəb isə odur ki, bu bölgələrdə türklərə qarşı döyüşənlərin dözümsüzlüyü nəticəsində İslam dini ibadətgahları kimi dini strukturları yandırdılar. Qarabağda günümüzdə qədər gəlib çatmış türk mədəniyyət abidələrindən bəziləri hələ də var! burada qeyd edəcəyik.

Övliya Çələbinin Səyahət Kitabında Böyük Qarabağ içində qırxa yaxın minarə, yetmiş mehrabı, qırx minarəsi də məsciddir, Meyxanalar, çarşılar çoxdur, amma getdikcə daha çox məscidləri, Yeddi hamamı, üç mehmanxanası, altı yüz dükanı olan füsunkar şəhərdir... Köhnə məscidlərin və məscidlərin uclu günbəzləri var. Şəhərdə on bir minarə görünürdü. Amma yerli sakinlər bunların 70 mehrab olduğunu deyirlər. Bu gün bu əşyaları tapmaq mümkün deyil.

Azərbaycanda ilk növbədə 15 tarix və memarlıq abidəsinin bərpasına yönəlmiş layihələr üzərində iş davam etdirilir. Şuşada tikinti və rayonlaşdırma işləri Şuşanın baş planına uyğun aparılır. Bundan əlavə, Şuşa şəhərində 9 hektar sahədə 4-5 mərtəbəli, müasir elementlərə və tamamilə müasir infraqurstruktura malik çoxmənzilli yaşayış kompleksinin tikilib istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur. Şuşada məktəb və xəstəxana binaları da tikiləcək.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Şuşa şəhərində ermənilər tərəfindən dağıdılmış tarixi binalarda Azərbaycanın apardığı tikinti-bərpa işlərini nümayiş etdirmək məqsədilə Azərbaycanda çalışan diplomatlar və xarici jurnalistlər üçün səfər təşkil edib. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin mətbuat xidmətinin rəhbəri Leyla Abdullayeva Şuşaya səfəri zamanı verdiyi açıqlamada Azərbaycanın münasibətlərin normallaşmasına tərəfdar olduğu mesajını vermək istədiklərini bildirib (A.A.Hüseyn, 2021, 1).

Leyla Abdullayeva verdiyi müsahibələr zamanı qeyd edib: “İşğal dövründə digər yerlərin, o cümlədən Şuşanın necə dağıdılıb, qanunsuz istifadə edildiyini göstərmək üçün səfər təşkil etdik. Eyni zamanda işğaldan azad edilmiş

torpaqlarımızda aparılan bərpa işlərini də nümayiş etdirməyə gəldik. Bu gün buraya gələn xarici missiyalar gördüklərini həm özlərində, həm də özlərində gördülər. İnanırıq ki, bu barədə beynəlxalq platformalarda danışacaqlar” (Berber, Ş., 2021: s. 205-221).

Azərbaycanın əsas mesajının sülh olduğunu vurğulayan XİN-in sözcüsü Leyla Avdullayeva, “Biz həmişə mesaj vermək istəyirik ki, biz beynəlxalq hüquq çərçivəsində münasibətlərin normallaşmasının tərəfdarıyıq. Bu gün Azərbaycanda bərpa işləri aparılır, Azərbaycan bu istiqamətdə addımlar atır, sülhü təmin edin və ümid edirəm ki, bu səfər öz məqsədinə çatacaq” – bildirib (A.A.Hüseyn, 2021, 1).

2021-ci ilin yanvarında Moskvada Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya prezidentlərinin üçtərəfli sammitindən sonra regionda rabitənin bərpası barədə razılıq əldə olunub. Müqavilə iki mühüm dəhlizin bərpasını nəzərdə tutur. Birincisi, Zəngəzur və Azərbaycanın əksər hissəsindən Naxçıvana qədər uzanan avtomobil və dəmir yolu dəhlizidir.

İkincisi, İrəvandan Naxçıvana gedən dəmir yolu Ermənistanın eyni bölgəsindən keçəcək. Sovet dövründə hər iki marşrutdan səmərəli istifadə olunurdu; lakin Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən sonra onun fəaliyyəti dayandırılıb. Bununla belə, 2020-ci il noyabrın 10-da əldə olunmuş razılaşma Azərbaycan ilə Naxçıvan arasında əlaqələrin yenidən qurulmasını təmin edir. Bu çərçivədə Azərbaycan Horadiz və Ağbənd rayonlarını birləşdirən dəmir yolu layihəsinə başlayıb.

Bu kontekstdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il fevralın 14-də Füzuli, Zəngilan, Laçın və Cəbrayıl rayonlarına səfəri zamanı Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun təməlini qoyub. Bu 100 km-lik dəmir yolu xəttinin ümumi uzunluğu böyük strateji əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu nəqliyyat infrastrukturu Azərbaycan vətəndaşlarının işğaldan azad edilmiş torpaqlara daşınmasının təmin edilməsində mühüm rol oynayacaq.

Digər tərəfdən, bu, Azərbaycanla Naxçıvan arasında birbaşa nəqliyyat əlaqəsinin yaradılmasında mühüm rol oynayacaq. Hazırda deyə bilərik ki, Horadiz-Ağbənd dəmir yolu layihəsi Naxçıvan dəhlizinin mühüm tərkib hissəsidir.

2020-ci il noyabrın 10-da imzalanmış sazişdə göstərilən Naxçıvan dəhlizi layihəsi Azərbaycanın təşəbbüsü ilə başlanıb. Əslində bu dəhlizin əhəmiyyətini vurğulayan Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanı tarixi torpaqları ilə müəyyən edir, yəni onu Zəngəzura birləşdirən dəhlizin tikintisinə heç kim mane olmayacaq. Bu kontekstdə Ermənistan ictimaiyyəti dəhlizin ölkənin maraqlarına zidd olduğunu iddia edir. Lakin belə yanaşmanın beynəlxalq inteqrasiyaya mənfi təsir göstərən faktor kimi qəbul ediləcəyinə inanan İrəvan rəhbərliyi nəqliyyat və infrastruktur layihələrini də inkişafına maneə yaradır.

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN DİRÇƏLDİLMƏSİNİN İQTİSADI ASPEKTLƏRİ

3.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə infrastrukturun bərpası

2020-ci ildə başlayan hərbi əməliyyatla 30 ilə yaxındır işğal altında olan torpaqlarını işğaldan azad edən Azərbaycanı qarşıdakı illərdə yeni qəsəbələrin salınacağı, infrastruktur və üst quruluş layihələrinin reallaşacağı bir dövr gözləyir. Azərbaycanın işğaldan azad etdiyi torpaqlardakı yaşayış məntəqələrinin əksəriyyəti sırf daşlardan ibarət “qaya şəhərləri” xatırladır. İşğal dövründə Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan kimi şəhərlərə böyük ziyan dəyib.

Erməni qüvvələri həmin rayonları işğal etdikdən sonra bütün evləri talan dərək dağıtmış, daşı daş üstə qoymamışdılar. Bu gün zəfər sonrası səfər edilən hər bir şəhərdə bu gün daş qalaqlarından başqa tikili tapmaq çox çətindir. Laçın və Kəlbəcər vilayətlərində də oxşar vəziyyətlər mövcuddur. Dağlıq Qarabağın simvolik şəhəri Şuşa digər şəhərlər kimi dağıdılmasa da, burada azərbaycanlılara məxsus dini-mədəni strukturlar ya tamamilə, ya da qismən dağıdılıb.

İşğal dövründə Azərbaycan Qarabağ regionuna dəymiş zərərlərin qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatlar Azərbaycanın prioritet məsələlərindəndir. Hökumət beynəlxalq təşkilatların və şirkətlərin köməyi ilə işğal dövründə Ermənistanın bölgəyə vurduğu ziyanı hesablaması, sonra isə məsələni beynəlxalq məhkəmələrə çatdırmağı qarşısına məqsəd qoyub və bu istiqamətdə planlı addımlar fasiləsiz olaraq atılmaqdadır.

“Böyük Qayıdış”ın başlanğıcı olaraq xarakterizə edilən Cocuq Mərcanlının inkişafına Türkiyə də töhfə verdi. Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi Cocuq Mərcanlıya qayıdan kəndlilər üçün istixana və arı təsərrüfatları, türk iş adamları isə uşaqlar üçün oyun meydançası yaratmışdı.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliklərin nümayəndələri Prezidentin müşaviri Hikmət Hacıyevlə bölgəyə son səfəri zamanı həm Azərbaycanın saldığı Cocuq Mərcanlı kəndini, həm də Ermənistanın Ermənistan tərəfindən həyata keçirdiyi dağıdıcılığı öz gözləri ilə görüblər.

Azərbaycan prezidentinin müşaviri Hacıyev “Anadolu” agentliyinə (AA) bildirib ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda müasir urbanizmin prinsip və parametrləri nəzərə alınmaqla yeni mənzərənin yaradılmasını nəzərdə tutan inkişaf siyasətini planlaşdırırlar. Hacıyev əllərində Cocuq Mərcanlı nümunəsi olduğunu və bu kəndin münaqişədən sonrakı yenidənqurma və yenidən qurulma nümunəsi olduğunu bildirərək, aşağıdakı qiymətləndirmələri edib:

“Prezidentimizin rəhbərliyi ilə işğaldan azad edilmiş rayonlarda daha da gözəl kəndlər salınacaq, “ağıllı kənd”, “ağıllı şəhər” konsepsiyaları, ən müasir şəhər idarəetmə modelləri həyata keçiriləcək, yeni rayonlaşdırma siyasəti həyata keçiriləcək. həyata keçiriləcək. Bu, dünya üçün münaqişədən sonrakı reabilitasiya nümunəsi olacaq. Onun həyata keçirdiyi vandalizm, qəddarlıq, barışmaz siyasət Azərbaycanın konstruktiv siyasətinə və yeni inkişafa çevriləcək” (A.A.Hüseyn, 2021, 1).

Prezident İlham Əliyev rayonda tarixi və orijinal fakturasının qorunub saxlanılacağı, müasir şəhərsalma prinsiplərinin mütləq yer alacağı qəsəbələrin salınmasını planlaşdırır. Lyihələndirilən qəsəbələrdə “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” anlayışları əsas götürüləcək. Dağlıq Qarabağın zəngin su ehtiyatlarından, günəş və külək enerjisindən də istifadə olunacaq və işğaldan azad edilmiş torpaqlar “yaşıl enerji” zonasına çevriləcək.

Bölgədə ilk layihə Füzulidən Şuşaya çəkilən yeni yoldan başlayıb. Daha sonra Füzulidə beynəlxalq hava limanının təməli qoyulub. Yeni nəqliyyat xətlərinin açılması, dağıdılmış şəhərlərin bərpaı, tarixi abidələrin bərpaı ilə işğaldan azad edilən rayonların iqtisadiyyat və turizm baxımından təkcə Azərbaycanın deyil, Cənubi Qafqazın da yeni cazibə mərkəzinə çevrilməsi nəzərdə tutulur.

Ermənistan Cənubi Qafqazın (Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ, Gürcüstanda Çevaxetiya, Rusiyanın Krasnodar vilayəti və Türkiyənin şərq əyalətləri) iqtisadi inteqrasiyasından daha çox etnik problemlərin və qonşu dövlətlərin ərazisinin kəskinləşməsinin əleyhinədir. Müxtəlif iddialar irəli sürür. Ermənistan bu mövqeyindən əl çəkməsə, nə öz iqtisadi və sosial problemlərini həll edə, nə də regional sabitliyin təmin olunmasına kömək edə bilər. Azərbaycana məxsus

torpaqların Ermənistan tərəfindən işğalı ilə Azərbaycan çox mühüm iqtisadi resurslardan məhrum olub, çox ciddi iqtisadi itkilər çəkib və əziyyət çəkir.

Odur ki, Ermənistanın işğalına məruz qalan torpaqların yenidən ölkənin nəzarəti altında olmasını təmin etməklə iqtisadi zərərin qarşısını almaq və inkişafı sürətləndirmək üçün işğal olunmuş torpaqlarda iqtisadi resurslardan istifadəni bərpa etmək lazımdır. Azərbaycanın neft gəlirləri hesabına silah almağa meyilli olacağından narahat olan Ermənistan Rusiya və İranla əməkdaşlıq edir (Yavuz, A. ve Çiçek, 2019: s. 166-182). Bununla belə, enerji resursları və ixracı ilə bağlı proseslər kontekstində o, Rusiyanın Ermənistana işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərindən çıxması üçün təzyiq göstərəcəyindən də narahatdır.

Onların narahatlığına baxmayaraq, Ermənistanın son dövrdə verdiyi rəsmi açıqlamalardan da anlaşılacağı kimi, əsas problemi təcridçilik olan Ermənistanın bu vəziyyətinin və münasibətinin qısa müddətdə dəyişməsi mümkün görünür.

90-cı illərin əvvəllərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti Birinci Dağlıq Qarabağ müharibəsinin başlamasına və 1 milyona yaxın Azərbaycan türkünün öz ölkələrində məcburi köçkün vəziyyətinə düşərək didərgin düşməsinə səbəb oldu. Bütün var-dövlətlərini itirərək Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə köçməli olan bu insanlar köçdükləri yerlərdə silsilə sosial-iqtisadi problemlərlə üzləşiblər. Müharibədən 28 il keçməsinə baxmayaraq, immiqrantlar hələ də sosial və iqtisadi sahədə bir çox çətinliklərlə üzləşirlər (Azərbaycanda turizm, statistik məcmuə, 2015:s. 220).

Birinci Dağlıq Qarabağ müharibəsindən sonra məcburi köçə məruz qalan mühacirlərin üzləşdiyi sosial-iqtisadi problemlər əmək problemini təşkil edir. İş problemi ilə bağlı – “Məcburi miqrasiyaya məruz qalan şəxslər miqrasiyadan sonra iqtisadi sahədə hansı problemlərlə üzləşdilər?”, “Məcburi miqrasiyaya məruz qalan şəxslər miqrasiyadan sonra hansı sosial problemlərlə üzləşdilər?”, “Məcburi miqrasiyaya məruz qalmış şəxslər dövlətin onlara verdiyi imkanları yetərli hesab edirmi?” - suallara cavab axtarılıb.

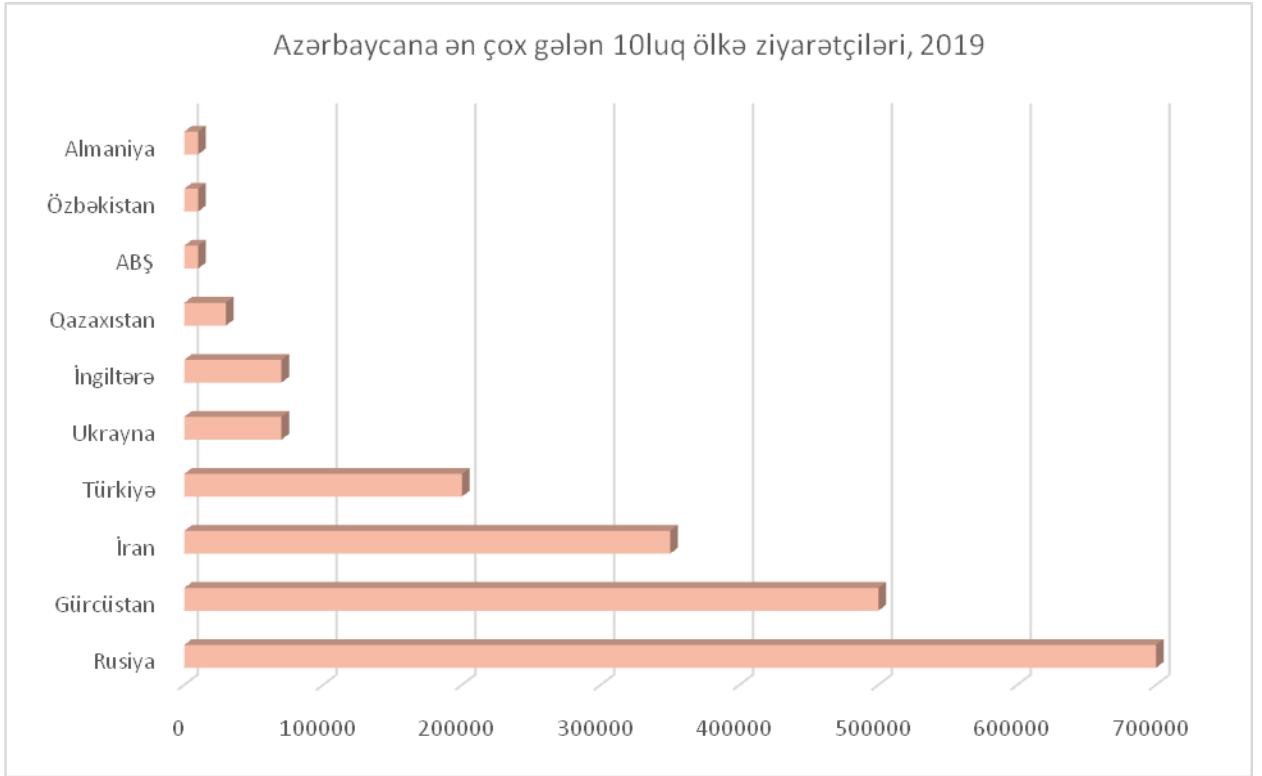
Qarabağda infrastrukturun bərpasını gözləyən infrastrukturun bərpasını böyük səbrsizliklə gözlə ən önəmli kütlə məhz sözügedən məcburi olaraq öz doğma

torpaqlarından didərgin düşmüş əhalidir. Hazırda xarabalığa çevrilən bu ərazilərdə kəskin ciddi iş rejimi ilə yeni layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində uğurlu iş prosesi davam etdirilir.

Azərbaycana kimin səfər etdiyini daha dərinlən araşdırmaq üçün 2019-cu ilin statistikasına nəzər salacağıq. Şəkil ziyarətçilərin gəlişləri və mənşə ölkələri əsasında təfərrüatlıdır. Müvafiq olaraq qeyd etmək olar ki, bu dövrdə Azərbaycana daha çox qonşu ölkələrdən, həmçinin Ukrayna, Böyük Britaniya, ABŞ və Almaniyadan da xeyli sayda ziyarətçi gəlib.

Aşağıdakı cədvəldə 2019-u ildə arasında Azərbaycana səfər edən xarici vətəndaşların hansı ölkələrdən çoxluq təşkil etdiyini göstərilmişdir. Bu göstəricilərə istinadən ölkəmizə axın edən ən çox turist sayı Rusiya və Gürcüstan dövlətlərindən olmuşdur. Ümumilikdə səfərlərin məqsədləri müxtəlifdir. Belə ki, 2014-cü ilə qədər Azərbaycana səfər edən turistlərin əsas hissəsi istirahət turizmi məqsədi ilə gəlmiş, 2002-2005-ci illər üçün turizm siyasətində Azərbaycanda müxtəlif turizm növlərinin təşviqinin həyata keçirilməsi qeyd olunsada, bu illər ərzində ölkənin turizm məhsulunda müxtəlifliyi qeyd etmək mümkün deyil (Soltanova H.B. və Hüseynova Ş.H., 2007: s. 386)

Qrafik 4: 2019-cu il ərzində Azərbaycana müxtəlif ölkələrdən turist axını

Mənbə: BMT-nin ÜTT Statistika, 2019.

Azərbaycanın işğala son qoyaraq geri qaytardığı torpaqlarda hazırki vəziyyətin bütün dünyaya nümayiş etdirilməsinin bir sıra mühüm aspektləri vardır. İlk olaraq siyasi müstəvidə Azərbaycan xalqının uzun illər tanınması uğrunda tükənmədən mübarizə apardığı Erməni işğalının nümayiş etdirilməsi prioritet məsələ kimi göstərilə bilər. Xüsusilə tanınmaz hala düşmüş, keçmiş sərvətindən əsər-əlamət qalmayan bu torpaqlarda insanlığa sığmayan vəhşiliklərin, vandalizm aktlarının tətbiq edildiyini əyani şəkildə göstərən sübutların vacibliyini vurğulamaq lazımdır.

Ermənilərin uzun illər sürdürdüyü bu işğala özlərinin xüsusi yanaşmaları vardır. Onlar öz vandalizm aktlarına müxtəlif mövqelərdən haqq qazandırmaq üçün hər dəfə fərqli bir yalanla çıxış edirdilər. Bu baxımdan erməni lobbisinin həyata keçirdiyi siyasət xüsusilə vurğulanmalıdır.

Dünya birliyi inandırmağa nail olan erməni siyasətçiləri bu məsələni diniləşdirərək özlərinə haqq qazandırmağa çalışırdılar. Bu baxımdan onlara yaxından dəstək olan kilsələrini gösətməsək olmaz. Belə dini obyektlərdən biri

Ermənistanın məşhur kilsələrindən biri olan Üçmüədzinin dəstəyini xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi.

Üçmüədzin Kilsəsi İrəvan yaxınlığında yaradılmış ilk erməni kilsəsidir. Onların fikrincə, İsa Üçmüədzinə enərək erməni kilsəsini qurdu, Şərqi və Qərbdəki Kilsələrdən asılı olmayaraq aşkar etdi. Erməni kilsəsi sovet dövründə assimilyasiyanı dayandırmaq və diaspora ermənilərini bir qurumda birləşdirmək üçün fəaliyyət göstərən ilk qurum olub. Erməni kilsəsi; İnancları, adət-ənənələri ilə digər xristian kilsələrindən ayrılaraq “milli kilsə” kimliyini qazanmışdır.

Erməni kilsəsi öz mövcudluğunu ermənilərin mövcudluğu ilə əsaslandırır. Yəni: “Erməni varsa, erməni kilsəsi də var, erməni milləti yoxdursa, erməni kilsəsi də yoxdur”. Belə bir anlayışın təbii nəticəsi olaraq erməni kilsəsinin erməniliyin və ya erməni millətçiliyinin mərkəzi olması təbii sayılmalıdır. Erməni millətçiliyi və diasporu öz gücünü kilsədən alır. Ona görə də Ermənistan dövlətinin siyasəti Üçmüədzin və diaspor üfünə qədərdir.

1988-ci ildə Ermənistanın “Etnik təmizləmə” siyasəti nəticəsində Azərbaycan türklərinin öz torpaqlarından deportasiyası ilə başlayan problem Ermənistan ordusunun Azərbaycana aid olan Qarabağ bölgəsinə silahlı hücumları ilə davam edib. 1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistan hökuməti tərəfindən “Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar” qəbul edilib. Lakin bu qərarın beynəlxalq səviyyədə heç bir hüquqi əsası yoxdur. Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik əldə etsə də, yeni yaranmış dövlət olduğu üçün 1991-ci ildən Azərbaycanın və Qarabağ bölgəsinin kəndləri Ermənistan və Rusiya ordularının silahlı hücumlarına məruz qalıb.

Bu bölgədə yaşayan Azərbaycan türklərinə qarşı terror aktları həyata keçirilib. 1991-ci ildə başlayan silahlı hücumlar 1994-cü ilin mayında atəşkəs razılaşması ilə dayandırıldı. Nəticədə Azərbaycanın 20%-i, Qarabağ və onun ətrafındakı Laçın, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Ağdam, Zəngilan, Qubadlı, Füzuli şəhərləri ermənilər tərəfindən işğal edildi; İşğal zonasında yaşayan bir milyona yaxın Azərbaycan türkü Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə, xüsusən də paytaxt Bakıya köç etmək məcburiyyətində qaldı.

1989-cu il mayın 9-da Vaşinqtondakı Türk Araşdırmaları İnstitutunun direktoru Heat Louri “Qafqazda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi” başlıqlı bəyanatında Ermənistan Sovet Respublikasında baş verən prosesləri tarixi prizmadan qiymətləndirərək, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı bəyanatında qeyd edib. Qarabağla bağlı erməniləri əsrin əvvəllərinin ərazi tələblərindən təcrid etmək mümkün deyil, onun artıq erməni partiyalarının deyil, bilavasitə İrəvandakı Üçmüədzin kilsəsinin rəhbərlik etdiyini üzə çıxarıb. Qərb dövlətlərinin Qarabağ müharibəsində Ermənistanı dəstəkləməsinin arxasında əsas amil dini narahatlıqlardır. Əsas tarixin dərinliklərindən gələn dini bağları sayəsində erməniləri qardaş xalq kimi görürdülər.

Qarabağ müharibəsi başlayanda Fransa ictimaiyyəti mübarizəni “barbar azərilərin qardaş ermənilərə qarşı” prizmasından dəyərləndirir, erməni milləti ilə Fransa arasında əlaqələrin səlib yürüşləri dövrünə təsadüf etdiyi də vurğulanırdı. Bundan başqa, politoloq Vaysman ermənilərə “Bu insanlar bizim qardaşımızdır”, “Bunlar əzbər, əqidə və dəyərlər baxımından, tarix baxımından bizim qardaşımızdır” deyərək ermənilərə rəğbətə mənəbətini açıq şəkildə ortaya qoyub.

Qarabağ problemi, XX əsrin əvvəllərində baş vermiş Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin davamı kimi 2020-ci ilin dekabrına qədər davam etdi. Əslində Erməni məsələsi tək-cə Türk dünyasının problemi kimi gündəmə gətirilməyib Yaxın Şərqdə və Qafqazda maraq və məqsədləri olan bütün imperialist dövlətləri narahat edən beynəlxalq problem kimi ortaya çıxırdı. Qərb dövlətləri, xüsusilə Rusiya Ermənistandan Qafqazda və Şərqi Anadoluda “subpodratçı dövlət” kimi istifadə edirdi.

3.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə ekoloji baxış

Uzunmüddətli işğaldan sonra Şanlı Azərbaycan Ordusu 44 gün çərçivəsində öz qüdrətini nümayiş etdirərək Ermənistan ordusunu darmadağın edib torpaqlarımızı azad etdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 oktyabr, 2020-ci il tarixli Fərmanı ilə verilən tapşırıqlara uyğun olaraq ətraf mühitin mühafizəsi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi və onların ilkin qiymətləndirilməsi məqsədilə yaradılmış Operativ Qərargahda Ekologiya və Təbii Sərvətlər nazirliyinin təşəbbüsü ilə işğaldan azad olunan regionlarda yenidənqurmanın təşkilinə başlanılmışdır. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarənin təşkili haqqında” qanunda bu istiqamətdə tədbirlər planı əks olunmuşdur. Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli və Xocavənd rayonlarında nazirliyin əməkdaşları nəzarətə başlayıb.

Arazboyu regionlarda aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, yaşayış məntəqələrindəki bütün yaşayış evləri, tikililər, tarixi abidələr, qəbiristanlıqlar tamamilə dağıdılmış, yerlərdə tut, qovaq, çinar, şam və meyvə ağacları kəsilərək yandırılmışdır. Meşələrdə və yaşıllıq sahələrində qəsdən baş verən yanğınlar bitki örtüyünü, münbit torpaqları və digər canlıları məhv edib.

Qarabağ bölgəsində ekoloji problemlərin beynəlxalq siyasətin predmeti olmasının əsas səbəbləri ekosistemlər kimi ekoloji problemlərin sərhədsiz və milli xarakter daşması, həll yollarının mürəkkəbliyi və ekoloji təzyiqlərin bir-biri ilə əlaqəli olmasıdır. Bu struktur milli səviyyədə müxtəlif sosial faktorların, eləcə də qlobal və regional səviyyədə müxtəlif xalqların bu problemlərlə mübarizə aparmaq üçün əməkdaşlıq etmələrini tələb edir. Azərbaycan, demək olar ki, bütün dünya ölkələri kimi yerli, regional, milli və beynəlxalq səviyyədə ekoloji problemlərlə üzləşir. Bu problemlərin həlli üçün müxtəlif təşəbbüslər edir və regional, beynəlxalq həll yollarının axtarışında dinamik faktor kimi iştirak edir.

30 ilə yaxın bir müddətdə Qarabağı talan etməklə məşğul olan Erməni faşistlərinin viran qoyduğu bu torpaqlar kimsəsiz xarabalıqlara çevrilmişdi. Bu

baxımdan bir zamanlar gözəlliyi ilə ad qazanan Ağdan rayonunun işğaldan sonrakı vəziyyətinin ruhlar şəhərini xatırlatmasını göstərə bilərik.

Qarabağın əhalisi əsrlər boyu çoxlu dəyişikliklər görüb. Halbuki, əhali haqqında əminliklə demək olar ki, iki şey var:

1. 1850-ci illərə qədər Qarabağda əhalinin əksəriyyətini həmişə azəri türkləri təşkil edirdi.

2. Ermənilər XVIII əsrin ikinci yarısından sonra MKİ tərəfindən rusların köməyi ilə Qarabağda əhali tarazlığını təmin etmiş, sonra isə azəri türklərini azlığa salaraq çoxluq təşkil etmişlər.

Burada yalnız 1979-cu il və 30-cu il 1989-cu il siyahıyaalmalarının nəticələrini təqdim edəcəyik, çünki əhali məsələsinin necə və nə vaxt dəyişməyə başladığını daha sonra göstərəcəyik.

1979-cu il siyahıyaalınmasına əsasən Qarabağın 162.200 nəfər əhalisi var. Bunlardan 123 076 nəfəri erməni, 37 264 nəfəri isə azərbaycanlı idi. 1989-cu il siyahıyaalınmasında Qarabağın əhalisi 188.000 nəfər idi ki, onun da 158.000 nəfəri ermənilər idi. Maraqlıdır ki, iki siyahıyaalma arasında keçən on il ərzində azəri türklərinin sayı təxminən 10.000 nəfər azalaraq 30.000 nəfərdən aşağı düşmüşdür. Atmosferin çirklənməsi baxımından ərazi, nöqtə və xətti mənbələrdən emissiyalar əhəmiyyətli problem yaradır.

Erməni vandalizminə dəlalət edən faktlardan biri də Post-Sovet dövründən xüsusi mühafizə statusuna malik nadir təbiət abidələri siyahısına daxil edilmiş minillik ağacların qəsdən kəsilməsi, onların məqsədyönlü şəkildə məhv edilməsinə şərait yaradılmasıdır. Belə ki, günlərlə davam edən monitorinqin nəticələrinə görə Qubadlı, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında yaşı 1600, 900 və 500 illik şərqi çinarlarının məhv edildiyi müəyyən edilib. Bu ağacların yerində 2 metrə qədər olan tumurcuqlar bu qədim çinarların bir neçə il əvvəl kəsildiyi təsdiqlənmişdir.

İşğala son qoyulduqdan sonra Azərbaycan ətraf mühitə dair müxtəlif beynəlxalq müqavilələri ratifikasiya etməklə bu mövzuda tədqiqatlara fəal töhfə verməkdədir. Xüsusilə Qarabağ bölgəsinə aid mühüm ekoloji problemlərin həllində maraqlı tərəf olmaq üçün hazırlanan layihələrdə Azərbaycan qürurla iştirak edir. Bu

müstəvidə hazırlanan yenidənqurma layihələri çərçivəsində regional inkişafa dair prioritet məsələlər öz həll yolunu tapmaqdadır.

Düşmən işğaldan azad etdiyimiz torpaqlarda dağıntılar, ekoloji fəlakətlər törətmişdi. 30 ilə yaxındır ki, işğal etdiyi əraziləri təkcə Azərbaycanın deyil, beynəlxalq ictimaiyyətin də nəzarətindən kənarda saxlamağa nail olub. Dünya ictimai rəyinin nəzarətində olmayan torpaqlarda “gizli dərə, tülkü buxtası” prinsipi ilə hərəkət edən ermənilər təbii sərvətləri talamaq, su ehtiyatlarını çirkləndirmək, floranı məhv etmək kimi beynəlxalq konvensiyalara zidd fəaliyyətlərlə məşğul olurdular (Bağdat, B., 2020).

Prezident İlham Əliyev 2020-ci il dekabrın 1-də ictimaiyyət qarşısında çıxışında Ermənistanın işğal etdiyi torpaqları vəhşicəsinə istismar etdiyini bildirərək deyirdi: *“Orada on minlərlə hektarda taxıl əkilib, xüsusilə Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan rayonlarında. Mənə verilən məlumata görə, Ermənistan işğal edilmiş torpaqlarda ildə 90 min ton taxıl yığırdı. Ermənistanın işğal edilmiş bu torpaqlarla birlikdə ümumi taxıl istehsalı 190 min ton olub. Onun yarısını bizim torpaqlarımızdan götürürdü. Bu, torpaqlarımızın qanunsuz istismarıdır... İndi öz ərzaq təhlükəsizliyini necə təmin edəcəklər? Orada böyük üzüm bağları mövcud idi. Mən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl rayonlarına gedərkən yolboyu görmüşdüm ki, bir çox üzüm bağlarımız dağıdılıb, orada köhnə şpalerlər qalıb. Amma bir çox yerlərdə üzüm bağları saxlanılıb. Ondan istifadə edirdi, bizim suyumuzdan istifadə edirdi, elektrik enerjisi istehsal edirdi... Laçın rayonunda bizim böyük meşə sahələrimiz var – ərazinin 22 min hektarı meşə sahəsidir. Bu da bizim böyük sərvətimizdir. Kəlbəcər rayonunda 24 min hektar meşə sahəsi vardır. Zəngilan və Qubadlı rayonlarında 12 min hektar və eyni zamanda işğaldan azad edilmiş Hadrut rayonunda və Xocavənd rayonunun bir hissəsində böyük meşə sahələri vardır...”* (https://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf).

Böyük Vətən Müharibəsində qazanılan parlaq qələbədən sonra işğaldan azad edilmiş torpaqlara səfərlər təşkil olunmağa başlandı. Bu səfərlər sayəsində təkcə Azərbaycan deyil, bütün dünya erməni vandallarının vəhşiliyinin izlərinin bir daha şahidi oldu. Onlar, bir daha anladılar ki, erməni faşistləri insanları qətlə yetirməklə,

soyqırım törətməklə, şəhər və kəndləri viran qoymaqla kifayətlənmirlər, bütün bunlar azmış kimi, işğal etdikləri torpaqlarda vəhşicəsinə ekoloji terror da həyata keçirirlər.

Azərbaycandakı ekoloji problemlərin əsasında aşağıdakı üç mərhələnin təsiri dayanır:

1. Xəzər dənizi ilə bağlı problemlər Azərbaycanla da sıx bağlıdır. Azərbaycanın Sumqayıt və Bakı kimi ətraf qəsəbələrindən hər il Xəzər dənizinə 3 milyon m³-ə yaxın müxtəlif kimyəvi maddələrdən ibarət çirkab suları və 100 min tona yaxın neft məhsulları tullantıları axır.

2. Neftdən, qazdan və digər yeraltı faydalı qazıntılardan əldə edilən xammalın emalı nəticəsində əmələ gələn tullantılar heç bir təkrar emala və emal prosesinə məruz qalmadan təbiətə verilir.

3. Yenidən düşmən tapdağından azad olunmuş ərazilərdə mühüm ekoloji problemlərin mövcudluğu. Bu istiqamətdə ərazinin yenidən tədqiq edilməsi onun bərpası istiqamətində atılacaq addımların daha da dəqiqliyini ön plana çəkir.

İntensiv istifadə və yanlış kənd təsərrüfatı texnikası səbəbindən əkin sahələrinin keyfiyyəti və məhsuldarlığı aşağı düşüb. Bu vəziyyət kimyəvi gübrə və pestisidlərdən istifadə ehtiyacını artırmış, nəticədə torpaq və su ehtiyatları, həmçinin məhsulun sağlamlığı ilə bağlı problemlər yaranmışdır.

Gürcüstan və Ermənistan ərazisindən keçən və Azərbaycana çatan çaylarda çirklənmə səviyyəsi çox yüksək olduğundan, onlardan kənd təsərrüfatının suvarılmasında və məişət ehtiyaclarında istifadə imkanları azalır. Məlum olduğu kimi, ötən əsrin 90-cı illərində başlayan Qarabağ müharibəsindən sonra Naxçıvanla Zəngəzur arasında yol əlaqələri kəsilmiş və bu ərazi Azərbaycandan təcrid olunmuşdur. Nəticə etibarilə uzun illər Azərbaycanla Naxçıvan arasında nəqliyyat ya hava yolu, ya da quru yolu ilə İran vasitəsilə həyata keçirilirdi. Ona görə də layihələrin həyata keçirilməsi Naxçıvanın təcrid vəziyyətinə son qoyulması deməkdir. Bundan əlavə, bu layihələr sayəsində Naxçıvanın təhlükəsizliyi təmin olunacaq. Bundan əlavə, bu layihələr türk dövlətlərinin inteqrasiyasında mühüm rol

oynaya bilər. Əslində Prezident İlham Əliyev Türk Şurasının 2021-ci il martın 31-də keçirilən zirvə toplantısında bu barədə mesaj göndərib.

Erməni qəsbkarları işğal etdiyi torpaqlarımızda çayların suyunu kəsərək, müxtəlif rayonlarda 100 min hektardan çox ərazinin susuzluqdan yanmasına səbəb olmuşdular. Prezident İlham Əliyev 2021-ci il fevralın 14-də Füzuli, Zəngilan, Laçın və Cəbrayıl rayonlarında Təmizçay Dövlət Təbiət Qoruğunda olarkən bu fikri bir daha təsdiqləyib: “Basıççay da çox gözəl çaydır. Ümumiyyətlə, bu rayon çaylarla zəngindir. Tərtərçay, Xaçınçay, Bəsitçay, Bazarçay, Xəkəri və digər çaylar Azərbaycan xalqına xidmət edəcəkdir. İşğal zamanı mənfur düşmən Tatar çayını kəsərək, bir çox rayonlarımızda yüz min hektardan çox ərazini susuz qoyub. Bizə qarşı ekoloji terror törədilib” (Rəhmənov F.P., 2021, 2).

İşğal zamanı yağlı düşmən müxtəlif ərazilərdə yerləşən Dövlət Qoruqlarına da külli miqdarda ziyan vurmuşdular. Qoruq və yasaqlılarda meşə sahələrinin demək olar ki, yarısının çox hissəsi məhv edilmiş, ağacların kökləri və odunları yandırılmışdır. Ümumi desək, erməni vandalizmi nəticəsində Azərbaycan ərazisində illər ərzində formalaşmış təbii ekosistemin tarazlığına ciddi şəkildə ziyan dəymişdir.

Uzun illər işğal altındakı torpaqlarımızda aparılmış ekoloji terrorun tam mənzərəsi torpaqlarımız tam azad edildikdən sonra ortaya çıxmışdır. Milli Məclisin Təbii ehtiyatlar, energetika və ekologiya komitəsinin sədri, texnika üzrə fəlsəfə doktoru Sadiq Qurbanov “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə ekoloji baxış” (Milli Məclis. – 2021.-№1.-S.44-47.) məqaləsində qeyd edir ki, Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində 43 min hektar sahəsi olan (Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu – 107 ha, Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu – 240 ha, Qubadlı Dövlət Təbiət Yasaqlığı – 20000 ha, Daşaltı Dövlət Təbiət Yasaqlığı – 450 ha, Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı – 2200 ha və Laçın Dövlət Təbiət Yasaqlığı – 20000 ha), xüsusi mühafizə edilən təbiət ərazilərində “Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı”na daxil olunmuş 24 fauna və 70-dən çox flora növü qorunurdu ki, bunların da əksəriyyəti artıq məhv edilmişdir (https://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf).

Qarabağ bölgəsini yenidən yaşana bilən vəziyyətə çevirmək üçün “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd”, başqa sözlə desək, “ağıllı şəhər”, “ağıllı şəhərcik”

konsepsiyasına uyğun olaraq rayonun yenidən qurulması nəzərdə tutulur. və turizmi canlandırmaq. Şuşa şəhəri ilk sınaq tədqiqatının aparılacağı yerdir. Bu çərçivədə Şuşada elektron məlumat lövhələri, turizmlə bağlı mobil proqramlar, robot bələdçilər və intellektual nəqliyyat sisteminin yaradılması nəzərdə tutulur. “Ağıllı şəhər” və “ağıllı şəhər” anlayışının əksinə olaraq, miqrasiya prosesi zamanı məcburi köçkünlərin kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərini asanlaşdıracağı düşünülür.

Təsadüfi deyil ki, 2016-cı ildə Avropa Şurası Parlament Assambleyası Azərbaycanın sərhədyanı rayonlarının sakinlərinin suvarma suyundan məhrum edilməsi ilə bağlı 2085 sayılı qətnamə qəbul etmişdi. Sənəddə Ermənistan silahlı qüvvələrinin dərhal ərazidən çıxarılması və müstəqil mühəndis, o cümlədən, hidroloqlar tərəfindən yerində araşdırma aparılması tələb olunurdu. Lakin Ermənistan buna məhəl qoymamaqda davam edirdi, necə ki, digər müqavilə və sənədlərin tələblərinə əməl etmirdi (Sadiq Qurbanov, 2021, 44).

Buna görə də Azərbaycanın bir sıra rayonlarında, məsələn, Bərdə, Tərtər, Goranboy, Beyləqan, Biləsuvar və İmişlidə fermerlər II Qarabağ müharibəsi baş verənədək işğal altında olan torpaqlarda yaradılmış su ehtiyatlarından istifadə edə bilmədikləri üçün torpaqlar quraqlıqdan xarab olmuşdu. Məsələn, Araz çayı üzərində tikilmiş Qız qalası və Xudafərin bəndləri düşmənin nəzarətində olması səbəbilə məqsədli şəkildə yox, əks rejimdə istismar edilib. Ona görə də bu su komplekslərinin layihələndirilməsi onu diktə edir ki, qış və yaz aylarında su anbarlara yığılmalı, yığılan ehtiyatlardan yazın axırlarında və yayda çayda suyun sabit saxlanmasına sərf edilməlidir.

Lakin ermənilər qışda və yazın əvvəlində su anbarlarına az su toplayırlar və yayda su anbarlarını doldurmağa başlayırlar və beləliklə də çayın aşağı axarında yaşayan azərbaycanlı təsərrüfatlar susuzluqdan əziyyət çəkirlər. Bu 26 il ərzində düşmən öz məqsədinə nail oldu, respublikanın düzənliklərində təsərrüfatlar su qıtlığından əziyyət çəkdi, rayondakı süni və təbii meşələrə ciddi ziyan dəydi.

3.3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsinin iqtisadi aspektləri

Birinci Qarabağ müharibəsindən 28 il sonra bu böhran 2020-ci il sentyabrın 27-də yenidən başladı. Əslində bu başlanğıcın təməli 2016-cı ildə aprel döyüşləri ilə qoyulmuşdu. 2020-ci ildə uzun zamandır manqışonin mərkəzinə çevrilmiş Qarabağda həyat yenidən canlandı. Bu canlanmanın başlıca səbəbi uzun illik bu=ir işöalın sonlanması oldu. İkinci addım isə bu regionada düşmənin yaratdığı vandalist əl işlərinin aradan qaldırılması istiqamətində dirçəlməyə yönəlik addımların atılması olmuşdur.

Qarabağda dağıntılara məruz qalaraq xarabalığı xatırladan bu ərazilərin yenidən bərpa edilərək əvvəlki qüdrətini qazanması uğrunda yeni layihələr həyata keçilirməyə davam etdirilir. Digər tərəfdən nregionda yeni imkanların yaradılması naminə Dövlət priqramlarının tətbiqi fonunda güclü dövlət nəzarətinin olması regiona olan investor maraqlarının cəlbində əhəmiyyətlik addım olmuşdur.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlara yenidən həyat verilməsinin bir sıra siyasi və iqtisadi aspektləri mövcuddur. Siyasi aspektdən məsələyə yanaşsaq, burada ilk olaraq Azərbaycanın gücünün o cümlədən, paralel şəkildə erməni vandallığının bütün dünyanın gözləri önündə nümayişi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ekonomik cəhətdən isə ilk olaraq vurğulamaq lazımdır ki, Qarabağın iqtisadi potensialı əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. Başlanğıcda onu da demək lazımdır ki, Qarabağın zəngin təbiəti, eközənginliyi, münbitliyi bu ərazilərin turistik əhəmiyyətinin göstəriciləridir. Gələcəkdə yenidənqurma tədbirləri çərçivəsində öz infrastruktunu bərpa edəcək olan Qarabağda turist axını digər illərdəki ölkəyə gələn turistlərin sayı ilə müqayisədə dəfələrlə artacaq.

Bu artımın ilkin səbəbi dünyanın diqqətində olmasına daima çalışdığımız Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi çərçivəsində haqsız işğal rejiminin qurbanı olan ərazilərə səfərlərin maraq doğurmasıdır. Hər kəs uğrunda mübarizənin uzun illər davam etdiyi bu regionun qüdrətini görməyin marağındadır. Digər bir səbəb bu ərazilərdə qurulacaq yeni, ən son texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə salınacaq “ağıllı kənd”, “ağıllı şəhər” layihələrinin reallaşması istiqamətində baş tutacaq fərqli konsepsyanın mövcudluğudur.

10 noyabr 2020-ci il tarixli Ermənistanın kapitulyasiya aktını imzalaması ilə Qafqazda yeni dövrün başlanğıcının əsası qoyuldu. Digər tərəfdən, ölkəmiz üçün ən əhəmiyyətli həllərdən biri kimi bu akt Qarabağ bölgəsinin işğalı nəticəsində intensiv miqrasiya dalğası ilə üzləşən Azərbaycanın böhranla mübarizəsinin sonlanmasının carcısı idi.

İnfrastrukturun bərpasına xüsusi diqqət ayrılması sözügedən ərazilərin tez bir zamanda bərpa olunacağına işarədir. Sürətli prosesin icrası ölkəmizin gələcəyinin, xüsusilə də neft sektoru ilə yanaşı turizm sənayesinin də inkişaf edərək eyni səviyyəyə çatacağından xəbər verir.

Regionun inkişaf dinamikasının yüksəkliyi onun iqtisadiyyata verə biləcəyi töhfələrin vacibliyini ön plana çəkir. Xüsusilə Qarabağda həyata keçiriləcək müasir tipli yenidənqurmanın əsas istiqamət kimi davam etdirilməsi regiona olan turist axınının sayında əsaslı artımla nəticələnməkdir.

Ermənilərin yaratdığı utopik Dağlıq Qarabağ dövlətinin varlığına Azərbaycanın Şanlı ordusu 44 günlük Zəfər yürüşü ilə son qoydu. Məsələyə bu kontekstdə baxılmalı, Ermənistan terrorçu dövlət elan edilməlidir. Ermənistan Rusiyanın Qafqazda geo-siyasi əməliyyat zonası kimi görünür və Rusiyanın regionda “məcburi” rolunu öz üzərinə götürüb.

Qarabağda ermənilərin tələb etdiyi öz müqəddəratını təyinetmə qanunu beynəlxalq hüquq baxımından düzgün münasibət kimi görünmürdü. Azərbaycan ərazisində ermənilərə verilə biləcək hüquqlar, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozmamalı şərti ilə muxtariyyət səviyyəsində ola biləcəyi daima dövlət başçısı tərəfindən vurğulanırdı.

İlk günlərdən işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi enerji infrastrukturunun qurulmasına və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. 2020-ci ilin noyabr ayında, Böyük Zəfərdən sonra əsası qoyulmuş Koordinasiya Mərkəzi və İdarələrarası Mərkəzin işçi qruplarından biri enerji təchizatı üzərində işləyir.

Burada əsas məqsəd bütün rayonun elektrik enerjisi ilə təmin olunmasını təmin etməkdir. Bu istiqamətdə atılan ilkin addım olaraq generasiya gücünün bərpası

çərçivəsində Laçın, Kəlbəcər və Suqovuşanda bərpa edilən 20 MVt-luq dörd su elektrik stansiyasından üçü istifadəyə verilmişdir. Kiçik 8 MVt gücündə Güləbərd SES, 7,8 MVt Suqovuşan-1, Suqovuşan-2 və yenidən qurulan 4,4 MVt-lıq Kəlbəcər-1 kiçik SES-lərə əlavə olaraq, hazırda 33 BM mövcuddur (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/422100>)

Ümumi nəzər yetirsək, uzun müddətli işğaldan azad olunan regionlarda 300 kilometrə yaxın müxtəlif gərginlikli hava-kabel xətləri çəkilərək bərpa olunmuş, həmçinin çoxsaylı transformatorlar quraşdırılmışdır. Digər bir nəzərə çarpan məqam budur ki, bütün bu irəliyəyişlərə ümumilikdə yalnızca 7-8 ay ərzində nail olunmuşdur. Belə bir az zaman çərçivəsində görülən işlərin böyüklüyü dövlətin gücü, qətiyyəti və ölkə başçısının nümayiş etdirdiyi güclü siyasi iradədən xəbər verir.

Qarabağla əlaqəli strateji məqsədlər daha geniş istiqamətlidir. Bu da prezident İlham Əliyevin uzunmüddətli davamlı inkişaf naminə həyata keçirməyi planladığı regional gələcəklə bağlı aydın baxış bucağını əks etdirir.

Bu istiqamətdə Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun “Yaşıl enerji zonaları” elan edilməsi sözügedən mövzularda qlobal çağırışlara işarədir. Digər tərəfdən qloballaşan dünyada modernləşmə istiqamətində baş verən inkişaf tendensiyalarına müvafiq olaraq strateji yanaşmanın nəticəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə çıxışlarında qeyd edib ki, bu torpaqlarda bərpa olunan enerji mənbələrindən maksimum istifadə olunacaq, ekoloji cəhətdən təmiz, səmərəli innovativ texnologiyalar tətbiq olunacaq: “Bərpa olunan torpaqlar yaşıl enerji zonalarına çevriləcək. Əminəm ki, o, Azərbaycanın unikal transformasiya təcrübəsini nümayiş etdirməklə, Lüksemburqdan dörd dəfə böyük olan viran qalmış bölgəni yüksək həyat səviyyəsinə malik firavan bir yerə çevirəcək” (https://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf).

Bu məqsədlə Yaponiyanın bir sıra inkişaf etmiş, qabaqcıl şirkətlərinin iştirakı ilə “Yaşıl enerji zonası”nın yaradılması üzrə müfəssəl konsepsiya hazırlanmışdır. Layihə sahənin inkişafı variantları və hesablamalar üçün müxtəlif enerji tələbi və

təchizatı ssenarilərini qiymətləndirdi. Eyni zamanda, bu rayonlarda hidro, günəş, külək, biokütlə, geotermal və digər bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialı, külək və günəş elektrik stansiyalarının, habelə mövcud ehtiyatlardan istifadə etməklə su anbarlarının və kiçik su elektrik stansiyalarının tikintisi, çaylar tədqiq olunur. Bu regionlar 7200 meqavat günəş və 2000 meqavat külək enerjisi potensialına malikdir. Bu ərazilərdə ölkənin daxili su ehtiyatının təxminən 25 faizi, yəni ildə 2,560 milyon kubmetr formalaşır. Günəş enerjisinin potensialı Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlıda, külək enerjisinin potensialı isə dağlıq Laçın və Kəlbəcər rayonlarında görünür. Rayonun əsas çayları Tərtərçay, Bazarçay, Xakəriçay və digər kiçik çaylar böyük hidroenergetika potensialına malikdir. İlk hesablamalara görə, Kəlbəcərdə sutkada 3093 kubmetr, Şuşada isə 412 kubmetr termal su gözlənilir (Sadiq Qurbanov, 2021, 44).

İşğalın ölkə və region zəminində vurduğu iqtisadi zərərin minimuma endirilməsi və problemin həll olunmaması, işğal olunmuş rayonlarda iqtisadi resursların yenidən və ən səmərəli şəkildə istifadə edilməsi üçün zəruri olan ərazi və səmərəlilik həlli üçün təşəbbüslər artırılmalıdır. Qafqazın əsas dəniz və quru yollarının kəsişməsində yerləşən, neft və təbii qaz ehtiyatlarına malik Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi təkcə Azərbaycanın deyil, həm də Azərbaycanın iqtisadi inkişafını və regional və global iqtisadi əlaqələrin inkişafını sürətləndirəcək. regionun bütün ölkələri, o cümlədən Ermənistan Qafqaz ölkələri öz aralarında quracaqları əlaqələr və inteqrasiya ilə böyük iqtisadi qazanclar əldə edə biləcəklər.

Ümumilikdə, Azərbaycan dünyanın bir tərəfinin dağıldığı, bir tərəfinin birləşdiyi ziddiyyətli konyukturanın məhsullarından biridir. Sovet-sosialist nizamının tərkibində olarkən Azərbaycan mərkəzi planlaşdırma ilə idarə olunurdu. “Kənara açıqlıq” siyasəti sosializmdən kapitalizmə doğru təkamül yolunda atılan ilk addımlardan biri olsa da, bir müddət inflyasiya və yaşayış qiymətlərinin artması nəticəsində “daxili aclıq” problemi kimi rezonans doğurdu. Yeni strategiyaların, müasir dövrdə Azərbaycanın dünya qarşısında tutduğu mövqeyi də tamamilə

fərqlidir. Bütün bu uğurlar ölkə prezidentinin həyata keçirdiyi uğurlu siyasətin nəticəsi olaraq özünü biruzə verir.

Azərbaycan üçün yeni dövrə qədəm qoymağın iqtisadiyyata böyük fayda gətirəcəyi və bununla da Azərbaycanda iqtisadi sənayedə əsaslı dəyişiklərin baş verəcəyi uğurlu Azərbaycan gələcəyindən xəbər verməkdədir. Bu baxımdan təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də Qafqazın son dövrlərdəki taleyində köklük dəyişikliklər yaradacaq Qarabağın yenidənqurması və bərpası regionda yeni siyasi-iqtisadi qüvvələrin yaranacağı fonunda dayanıqlı və davamlı inkişafa işarə etməkdədir. Məhz bu inkişaf sayəsində ölkəmiz dünyanın ən önəmli güc obyektlərindən birinə çevrilmək şansına nail ola biləcək.

Təkcə neftdə deyil, bir sıra təbii sərvətlərin beşiyi olan Azərbaycan torpağı təkcə yeraltı deyil, həm də yerüstü sərvətləri ilə dünyanın diqqətini özünə çəkməddə davam edərək əsaslı və köklü inkişafa nail olacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bu gün qabaqcıl sənaye cəmiyyətləri sənayenin üstünlük təşkil etdiyi inkişaf mərhələsindən bilik və xidmət istehsalının ön plana çıxdığı daha təkmil və yeni inkişaf mərhələsinə keçir. Bu cəmiyyətlərdə sənaye sektorunun payı azalarkən; Xidmətlər sektorunun payının artdığı müşahidə edilir. Xidmət sektorunda olan və bir çox sektordan fərqli xüsusiyyətlərə malik turizm sektoru; Mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma üçün uyğun sektor deyil. Xidmət istehsalının insan əməyinə əsaslanması turizm sektorunu “əmək tutumlu” istehsal sahəsi olması xüsusiyyəti ilə digər sektorlardan fərqləndirir.

İqtisadi baxımdan əcnəbilərin səfərlərindən yaranan faydalara yönəlmiş bu sektor məhsulu istehlakçıya aparmaq əvəzinə, istehlakçı istehsal edir. Turizm sektorunun rəasional səciyyələndirilməsi, mövcud istehlakçıları ağılsızcasına istismar etmək əvəzinə, getdikcə artan kütləni özünə cəlb etməyi qarşısına məqsəd qoyduğu halda mümkündür. Sektorda istifadə edilən girdilərin server ölkə üçün pulsuz mal olması, başqa sözlə təbii, folklor, tarixi və mədəni elementlərin təsirli olması xammal baxımından xaricə asılılığı azaldır.

Turizm məhsulunun fiziki mövcud olmaması, istehlakçının digər məhsullarda olduğu kimi məhsulu əvvəlcədən sınamaq imkanının olmaması effektiv tanıtım və marketinqin əhəmiyyətini artırır. Digər tərəfdən, bu proses nəticəsində ölkəyə gələn turistlərin gözləntiləri özünü doğrultdu və müsbət təəssüratlarla ayrılmağın getdikləri xarici valyuta ilə yanaşı, yeni turistlər də gətirəcəyi real faktdır. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün turizmin cəlbedici tərəflərindən ən mühümü onun iqtisadi faydalılığını daha qısa müddətdə göstərə bilməsidir.

Turizm sərmayəsinin gəlir gətirməmişdən əvvəl hazırlıq müddəti digər sektorlara qoyulan investisiyalara nisbətən daha qısaadır. Uğurlu tanıtım kampaniyasından bir-iki il sonra turizm gözlənilən valyuta axınını təmin edə, gəlir və məşğulluğu artırabilən sektordur. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizmdən əldə edilən valyuta valyuta darboğazının aradan qaldırılmasında mühüm çıxış yolu ola bilər. Bundan əlavə, turizm xərcləri və turizm məqsədli investisiyalar multiplikator əmsalı ilə mütənasib olaraq iqtisadiyyata canlılıq gətirir. Mədəniyyət

və Turizm Nazirliyi tərəfindən marketinq və tanıtım planlarının hazırlanmasında bir cazibə mərkəzi kimi Azərbaycanın güclü, zəif tərəfləri, imkan və təhlükələrinin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Turizmin müxtəlif problemləri var. Bu gün turizmdə xüsusilə marketinq, tanıtım, təhsil və tanıtım problemlərinin olduğu görünür. İlk növbədə, turizmin makro səviyyədə təbliğini intensiv şəkildə gündəmə gətirmək lazımdır. Ölkələri təmsil edən imic əsaslı şəkildə hazırlanmalı, daha sonra hansı müştəri profilinə müraciət ediləcəyi müəyyən edilməli və xidmətin kimliyi hərtərəfli müəyyənləşdirilməlidir. Bu xidmətə uyğun sistemin strukturu yaxşı təşkil edilməli, dövlət və özəl sektor arasında koordinasiya qurulmalı, lazımi maliyyə nizamı yaxşı müəyyən edilməli, tanıtımda rol oynayan yerli və beynəlxalq nəqliyyat vasitələri yaxşı seçilməlidir.

Ölkəmizin xaricdə tanıtılmasına bu qədər böyük təsir göstərə biləcək bu ofislərdən kifayət qədər səmərəli istifadə olunmadığı düşünülür. Qismən əlverişli şəraitə baxmayaraq, ofislərdə çalışan nümayəndələr fərdi səy və şəxsi münasibətlərlə kifayət qədər hesab edə biləcəkləri nəticələr əldə etdikləri anlaşılır.

Bu ofislər üçün keyfiyyət və səriştə baxımından ayrılmış insan və pul resurslarını nəzərdən keçirmək və dəstəkləməklə hədəfə çatmaqda böyük əlavə dəyər təmin edə biləcəkləri düşünülür. Təbiidir ki, müxtəlif təhsil və ixtisas fənlərindən seçilən və xaricə təyinat alan zabitlərimizin heç də hamısının yüksəlişlə bağlı eyni biliyi yoxdur. Bu səbəbdən xaricə müxtəlif dövlət qurumlarından vəzifəyə təyin olunan məmurların əvvəlcə tanışlıq seminarında iştirak etmələri və bütün xarici nümayəndəliklərimizdə bir mərkəzdə hazırlanmış oxşar məlumat materiallarından istifadə etmələri faydalı olardı.

Bu cür ilkin təhsil və bilik istehsalı Baş Nazirlik Tanıtım Fondunun koordinasiyası ilə həyata keçirilməlidir. Tanıtım xərcləri bir xərc kimi deyil, dəyərindən artıq olacaq bir investisiya kimi qəbul edilməlidir. Xaricdəki turizm konsaltinq ofisləri yaxşı təchiz olunmuş və güclü ofislərə çevrilməlidir. Tanıtım fəaliyyətlərində ictimaiyyətlə əlaqələr şirkətlərindən peşəkar dəstək alınmalıdır. Öz qurumları adına uğurlu tanıtımlar edən turizm müəssisələri ilə Türkiyə turizmi adına

iş birliyinin qurulması yeni tanıtım kanallarının açılması baxımından da müsbət nəticələrə gətirib çıxaracaq.

İnternet vasitəsilə ölkə və məhsul tanıtımı üçün istifadə edilən ən uyğun üsul internet saytlarının yaradılmasıdır. Veb-saytlar hazırlanarkən müvafiq qurum və təşkilatlar arasında koordinasiya təmin edilməli, ən vacib şərtlərdən biri də internet saytlarının informasiya xarakterli, interaktiv, cəlbedici və texnologiya ilə təmin edilmiş yüksək standartlarda, dünyada ümumi dillərdə hazırlanmasıdır. dünya, daim yenilənir və inkişafa açıqdır. Veb-saytların mütəxəssislərdən ibarət internet bölmələri tərəfindən idarə olunması və bunun üçün mütəxəssis kadrların yetişdirilməsi və işə götürülməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təbliğatın mahiyyəti özümüzü yaxşı tanımağa çalışmaqdan, bu özünütənqidlərə uyğun olaraq tənqid və səhvlərimizi və çatışmazlıqlarımızı düzəltməyə çalışmaqdan, bu səylərin bilinməsini təmin etməkdən və özünə inamdan ibarətdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “2009-2018-ci illərdə. Azərbaycan Respublikasında kurortların inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”
2. “Aktual” Elmi-Sosioloji Araşdırmalar Mərkəzi (2012, İyul). “Azərbaycanda istirahət imkanları” mövzusunda keçirilmiş sosioloji sorğunun Hesabatı.
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı.” Dövlət Proqramı
4. “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”
5. “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair” Dövlət Proqramı
6. “Azərbaycan Respublikasında 2014-2018-ci illərdə turizmin inkişafına dair” Dövlət Proqramı
7. “Ölkə sərhədini keçən Azərbaycan və xarici ölkə vətəndaşları üzrə Statistika müayinəsinin nəticələri” (2011-cü il üzrə) Statistik məcmuə. ARDSK, 2012 Bakı.
8. “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu., Bakı şəhəri. 4 iyun 1999-cu il. №.674 IQ.
9. “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu., Bakı şəhəri. 4 iyun 1999-cu il. №.674 IQ
10. “Turizmin Əsasları” Soltanova H.B. və Hüseynova Ş.H. Bakı -2017 Mütərcim nəşriyyatı, 386 səh.
11. «Turizm və ekskursiya işinin təşkili və idarə edilməsi». Sabir Rəhimov “Mütərcim” Bakı 2016, 194 səh.
12. «Turizmin əsasları»--İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva Bakı 2017, 315 səh.
13. «Turizmin əsasları»--Soltanova H.B, Hüseynova Ş.H. “Mütərcim” Bakı 2017, 254 səh.

14. «Turizmin menecmenti»—Bilalov B.Ə. “Mütərqim” Bakı 2015.
15. A.A.Hüseyn. Turizm potensialından istifadənin nəzəri əsasları. AMEA İqtisadiyyat Xəbərləri Humanitar və İctimai Elmlər Seriyası (iqtisadiyyat), Bakı, 6’2015 səh.
16. A.A.Hüseyn. Turizmin inkişafı: dünya praktikasası və Azərbaycan reallıqları. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları. Beynəlxalq jurnal, il 4, say 2, 2015.
17. Abdullayev Ə.H. Azərbaycanca turizmin inkişafının iqtisadi-coğrafi problemləri, Bakı, 2006.
18. Azərbaycanca turizm. Statistik məcmuə 2015, 220 səh.
19. Bilalov B.Ə. “Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi”Bakı-2002.
20. Əlirzayev Ə.Q. “İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar” Bakı, 2002.
21. Əlirzayev Ə.Q. “İslahatlar və sürətləndirmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər” Bakı 2005, 366 səh.
22. Əlirzayev Ə.Q. Aslanova S. İ.”Turizmin inkişafının sosial iqtisadi problemləri” Bakı 2006, 170 səh.
23. Rəhmanov F.P.”Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində” Bakı 2021, 3 səh.
24. Siyavuş Yeganlı E.Hacıyev “Turizm” Bakı 2001, 61 səh.
25. Sadiq Qurbanov “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə ekoloji baxış” - Milli Məclis. – 2021.-№1.-S.44-47.

Türk dilində

1. Akın, B. (2016). Yeni Ekonomi; Strateji, Rekabet, Teknoloji Yönetimi. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
2. Akın, H. B. (2016). Yeni Ekonomi: ‘Yeni’ Olan Nedir? 20. Yüzyılın Son Moda Kavramının Analizi, I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, Bildiriler Kitabı, 10–11 Mayıs. Hereke-Kocaeli, s.1–12.

3. Avcıkurt, C. (2019). Uluslararası Turizm İşletmeleri, (Ed. Şehnaz Demirkol, Burhanettin Zengin), Turizm İşletmeleri. İstanbul: Değişim Yayınları.
4. Bağdat, B. (2020). Yeni Ekonomi ve Yeni Ekonominin Temeli Olan İnternetin Konaklama İşletmeleri Üzerindeki Etkisi ve Bodrum Yöresi'nde Bir Uygulama. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
5. Başol, K. (2018), Türkiye Ekonomisi, 11.b., Türkmen Kitabevi, İstanbul
6. Bayraç, N. (2021). Yeni Ekonomi'nin Toplumsal, Ekonomik ve Teknolojik Boyutları.
7. Berber, Ş. (2021). Sosyal değişme katalizörü olarak turizm ve etkileri. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9, 205-221.
8. Çalışkan, U. ve Tütüncü, Ö. (2020) Turizmin Yerel Halk Üzerindeki Etkileri Ve Kuşadası İlçesi Uygulaması IV. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi: 77-98.
9. Çöklü E. (2017). Çeviren: Recep Özgür Yakupoğlu. Turizmde E-İş, Dünya Turizm Örgütü (WTO), İstanbul.
10. Erkan, H. (2017), "Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Eylül, s.147.
11. Gündoğdu, H. ve Karataş, M., "Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Muhtemel Etkileri", Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 33, 1-25.
12. Hançer, M. ve Ataman C. (2019). Seyahat Acentalarında İletişim Teknolojisinin Kullanımı ve Web Sitelerinin Değerlendirilmesi: Ege Bölgesi Örneği, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(3): 193-207.
13. Kelleci, M. A. (2018). Bilgi Ekonomisi, İşgücü Piyasasının Temel Aktörleri ve Eşitsizlik: Eğilimler, Roller, Fırsatlar ve Riskler, Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Stratejik Araştırmalar Dairesi, Yayın No: DPT. 2674, Temmuz.
14. Kepenek Y. (2016). Ekonomik Yönleriyle Elektronik Ticaret, ODTÜ İktisat Bölümü ve Tekpol, Ankara.

15. Kısa-Ovalı, P. (2017). Kitle turizmi ve ekolojik turizmin kavram, mimari ve çevresel etkiler bakımından karşılaştırılması. YTÜ Mimarlık Fakültesi E-Dergisi, 2(2): s. 64-79.
16. Koç, E. (2017). Dijital Ekonomi, İstanbul: Koç Sistem Yayınları. Kurt, M. (2004). Değişen Dünyada Türkiye'nin Önemi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Kültür Sanat Kurulu Yayınları.
17. Özdemir, M. A. ve Kervankıran, İ. (2016) Turizm ve Turizmin Etkileri Konusunda Yerel Halkın Yaklaşımlarının Belirlenmesi: Coğrafya Dergisi Sayı: 24, Temmuz - 2016, S. 1-25. 12 I.
18. Topaloğlu, Y. (2019). Eski çağda Pasin Ovası. Sosyal bilimler enstitüsü dergisi, 3 (Bahar), s. 245-266.
19. Türkoğlu, M., Gövdere, B. ve Meydan Ç. (2017), 1 (1), 29-39.
20. Ulusal Alternatif Turizm Kongresi Özgüç, N. (2019). Turizm coğrafyası, özellikler-bölgeler. Çantay kitabevi, İstanbul.
21. Ünal Ç. (2017). Pasinler ilçesinin coğrafi etüdü. Doktora tezi. Erzurum, s.1.
22. Yavuz, A. ve Çiçek, (2019) S., 157, 166-182.

İngiliz dilinde

1. Arturo Benito. "Energy Efficiency in Air Transportation" 1st Edition. 2015.
2. Buhalis, D. (2019). Strategic Use of Information in the Tourism Industry, Tourism Management, 19(5).
3. Cheng-Yue Yin, Patrick Poon, (2016). "The impact of other group members on tourists' travel experiences: A study of domestic package tours in China", International Journal of Contemporary Hospitality Management, Vol. 28 Issue: 3, pp.640-658.
4. Connolly, D. J., Olsen, M., Moore, G. R. (2017). The Internet as a Distribution Channel, Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly, 39(4): 42-54.

5. Gordon, Robert (2020), Does the ‘New Economy’ Measure up to the Great Inventions of the Past, *Journal of Economic Perspectives*, No:14: 49- 74.
6. Gustova Alonso. “Air Transportation System in the World”. 3rd Edition, 2016, p.15.
7. HALL, C.M., HIGHAM, J, (2019), Introduction: Tourism, Recreation and Climate Change, Channel View Publications, Great Britain, p.7.
8. Johnson, J., Snepenger, D. ve Akis, S. (2018). Residents’ perceptions of tourism Development. *Annals of Tourism Research*, 21 (3), p. 629–642.
9. Reducing Barriers to Economic Growth and Job Creation. The Travel & Tourism Competitiveness Report. The World Economic Forum, 2015, p. 18.
10. Report of the World Tourism Organization to the United Nations Secretary-General in preparation for the High Level Meeting on the Mid-Term Comprehensive Global Review of the Programme of Action for the Least Developed Countries for the Decade 2001-2010, World Tourism Organization.
11. Sheldon, J. P. Ve Abenoja, T. (2011). Resident attitudes in a mature destination: The case of waikiki. *Tourism Management*, 22(5), 435–443.

İnternet resursları

1. https://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf
2. <https://president.az/az/articles/view/50738>
3. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/422100>
4. <https://e-qanun.az/framework/4759>

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Turizm sənayesinə qoyulan investisiyaların həcmi	37
Qrafik 2: Turist sayı	38
Qrafik 3: Malların hərəkəti	40
Qrafik 4: 2019-cu il ərzində Azərbaycana müxtəlif ölkələrdən turist axını	57

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Turizmin inkişafının makromodeli və əsasları	22
Şəkil 2: Turizm modelinin əsas parametrləri	35